

Раздзел I. СТАНАЎЛЕННЕ СТАРАЖЫТНЫХ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙ. БЕЛАРУСЬ У ДАДЗЯРЖАЎНЫ ПЕРЫЯД

§ 1. Паходжанне чалавека. Прырода і людзі

ПАЛЯВАННЕ ПЛЕМЯ
ЧАЛАВЕК УМЕЛЫ
ПРАВАДЫР ЛЕДАВІК
ЧАЛАВЕК ПРАМАХОДЗЯЧЫ
ЧАЛАВЕКАПАДОБНАЯ МАЛПА
ЧАЛАВЕК РАЗУМНЫ ЗБІРАЛЬНІЦТВА
СТАРЭЙШЫНА

Тэорыя паходжання чалавека

---

1. **Праблема паходжання чалавека.** Сучасныя навуковыя ўяўленні пра паходжанне чалавека грунтуюцца на аналізе знаходак касцявых парэшткаў старажытных відаў продкаў чалавека. Значныя перспектывы адкрыліся ў выніку выкарыстання вывадаў генетычных даследаванняў, якія абапіраюцца на даныя ДНК сучаснага чалавека і даўнейшых яго прадстаўнікоў. Усё больш пацвярджэнняў знаходзіць *эвалюцыйная тэорыя*. Існуюць і альтэрнатыўныя тэорыі: *крэацыянізм* — вучэнне аб пахо-

Успомніце, у чым сутнасць эвалюцыйнай тэорыі Ч. Дарвіна

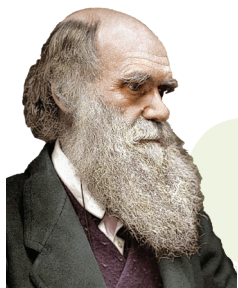
§ 1. Паходжанне чалавека. Прырода і людзі

джанні свету і чалавека ў выніку звышнатуральнага акта тварэння Бога; тэорыя незямнога паходжання чалавека.

Ці вядомыя вам іншыя тэорыі паходжання чалавека? Якую з іх заведама ў сваім выказванні адмаўляў Ч. Дарвін?

„Растлумачыць паходжанне жыцця на зямлі толькі выпадкам — гэта як калі б растлумачылі паходжанне слоўніка выбухам у тыпаграфіі“.

Чарльз Дарвін, англійскі вучоны, які сфармуляваў тэорыю эвалюцыі ў сваёй кнізе «Паходжанне відаў» (1859 г.)

Эвалюцыйны шлях чалавека быў няпросты і ўключаў некалькі стадыяў.

Доўгі шлях эвалюцыі

СТАРАЖЫТНЫЯ ВІДЫ ЧАЛАВЕКА

				
Аўстралапітэк	Чалавек умелы	Чалавек прамаходзчы	Неандэрталец	Чалавек разумны (краманьёнец)
<i>Рэканструкцыя знешняга выгляду старажытных тыпаў чалавека выканана Р. Яўсеевым</i>				
~3,5 млн гадоў таму	~2 млн гадоў таму	~1,5–0,8 млн гадоў таму	~300–26 тыс. гадоў таму	~280–40 тыс. гадоў таму

Што ў абліччы старажытных відаў чалавека мянялася найбольш істотна? Як вы лічыце, з чым гэта было звязана?

Чым была выклікана эвалюцыя старажытных прыматаў, якая прывяла ў выніку да фарміравання высокаразвітых істот, здольных мысліць і ствараць новае? Імклівыя змены фізічных характарыстык продкаў чалавека вучоныя тлумачаць мутацыйнай тэорыяй. Так, мутацыі, што прывялі да памяншэння фізічнай моцы, знікнення магутных іклаў і да т. п., запатрабавалі ад далёкіх папярэднікаў чалавека шукаць іншыя шляхі выжывання сярод драпежнікаў у неспрыяльных прыродных умовах. Заменай выступілі выраб і выкарыстанне прылад працы рукамі, якія вызваліліся дзякуючы прамахаджэнню, а таксама развіццё сацыяльных сувязей, актыўная ўзаемадапамога і калектыўная арганізацыя працы.

Уплыў прыродных фактараў

Эвалюцыя чалавека адбывалася разам са зменамі ў прыродзе: мяняліся кліматычныя ўмовы, разам з імі і ландшафт мясцовасці. Адно ўмовы былі спрыяльнымі для жыцця старажытных людзей і не выклікалі патрэбы ў нейкіх зменах. У іншых выпадках суровы клімат і бедны ландшафт не дазвалялі людзям жыць у пэўнай мясцовасці.

Фаўна тундры ледавіковага перыяду.

Мурал Амерыканскага музея прыродазнаўчай гісторыі. Г. Нью-Ёрк

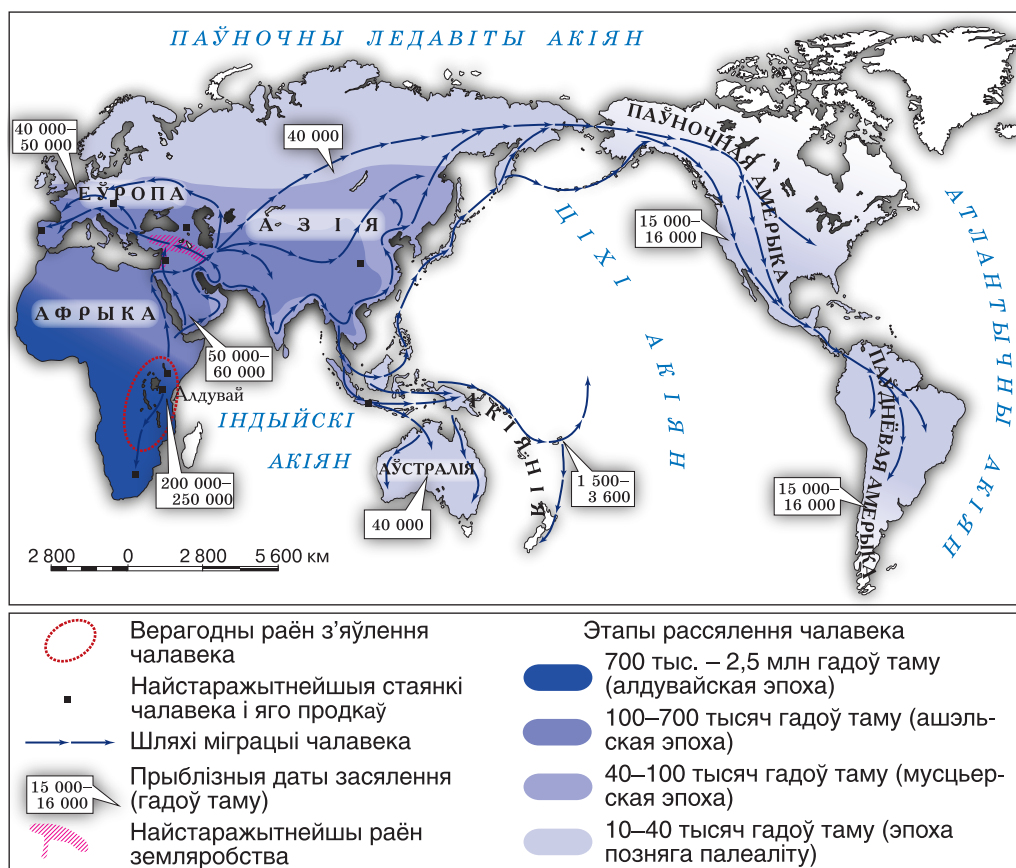

§ 1. Паходжанне чалавека. Прырода і людзі

На нашай планеце перыядычна адбываліся глабальныя пахаладанні (*ледавіковыя перыяды*), што прыводзілі да разрастання ледавіковага покрыва. Ваганні клімату патрабавалі ад чалавека шукаць новых шляхі выжывання і ў выніку спрыялі развіццю мыслення і працоўных навыкаў, тэхналогій вырабу прылад працы. Але змены не былі хуткімі і дынамічнымі, сотні тысяч гадоў праходзілі без усялякіх перамен.

2. Рассяленне людзей на кантынентах. Магчыма, Афрыка стала першым кантынентам, заселеным

Афрыка — магчымая прарадзіма чалавека

Рассяленне чалавека на кантынентах Зямлі

людзьмі. Зніжэнне ўзроўню Сусветнага акіяна (на 100 м і больш) прывяло да ўзнікнення сухапутных «мастоў» паміж кавалкамі сушы, раней падзеленымі вадой. Па іх старажытныя людзі рассяляліся па кантынентах. Пазней такім самым шляхам у Еўропу праніклі неандэртальцы. 100 тыс. гадоў таму яны атабарыліся ва Усходняй Еўропе, што пацвярджаюць сотні стаянак, знойдзеных археолагамі.

50–60 тыс. гадоў таму краманьёнцы перайшлі з Афрыкі на Аравійскі паўвостраў. Пачалося іх «трыумфальнае шэсце» па ўсім свеце. Больш за 40 тыс. гадоў таму краманьёнцы з’явіліся на тэрыторыі Еўропы.

Працягваюцца дыскусіі наконт часу і абставін засялення людзьмі Амерыкі. Цікава, што найстаражытнейшыя парэшткі чалавека сучаснага тыпу на тэрыторыі ЗША і Чылі датуюцца прыблізна адным часам — 15–16 тыс. гадоў таму.

3. З’яўленне людзей на тэрыторыі Беларусі. На беларускіх землях каля 100 тыс. гадоў таму пачалося апошняе абледзяненне. Шыракалістыя лясы змяніліся на хваёва-бярозавыя пушчы, а з надходам яшчэ большых халадоў пачалі пераважаць бярозавыя рэдкалесі. Здаралася, што пахаладанню не было некалькі тысячагоддзяў. У перыяд чарговага міжледавікоўя на тэрыторыю Беларусі праніклі старажытныя людзі. Іх прываблівалі буйныя жывёлы — маманты і шарсцістыя насарогі, якія жылі на прыледавіковай тэрыторыі.

Хутчэй за ўсё, першымі людзьмі, што прыйшлі на тэрыторыю Беларусі, былі неандэртальцы. Пра гэта сведчаць знойдзеныя каля вёсак Абідавічы (Магілёўская вобласць), Падлужжа і Свяцілавічы (Гомельская вобласць) вельмі старажытныя крамянёвыя прылады працы. Але пакуль не будуць знойдзены стаянкі, можна казаць толькі пра нядоўгае знаходжанне неандэртальцаў на тэрыторыі Беларусі. Магчыма, пасля дэталёвага вывучэння стаянкі

Прыход неандэртальцаў на тэрыторыю Беларусі

Які від палявання выкарыстоўвалі старажытныя людзі ў дадзены гістарычны перыяд? Якія фактары былі залогам яго поспеху?

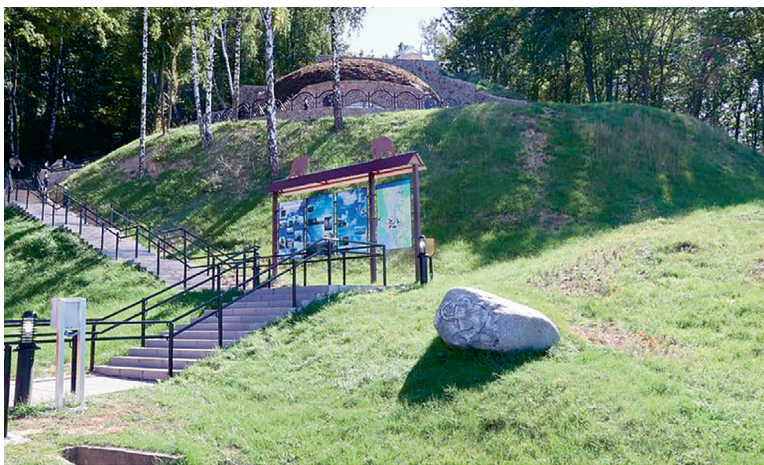

§ 1. Паходжанне чалавека. Прырода і людзі

каменнага веку Огава-1 каля аднайменнай вёскі ў Іванаўскім райне Брэсцкай вобласці такія доказы з'яўца.

Не выпадае сумнявацца ў пранікненні на тэрыторыю Беларусі краманьёнцаў. Добра вядомыя іх стаянкі каля вёсак *Юравічы* Калінкавіцкага раёна (24-е тыс. да н. э.) і *Бердыж* Чачэрскага раёна (22–21-е тыс. да н. э.) Гомельскай вобласці. Гэта былі паселішчы паляўнічых на мамантаў і іншых буйных прадстаўнікоў фаўны.

Першыя стаянкі
на тэрыторыі Беларусі

*Музей-стаянка першабытнага чалавека. В. Юравічы.
Калінкавіцкі раён Гомельскай вобласці*

12 тыс. гадоў да н. э. ледавік канчаткова адступіў з тэрыторыі Беларусі. Пасля гэтага пачалося хуткае засяленне тэрыторыі з захаду і паўднёвага ўсходу. Цалкам беларускія землі, хоць і нераўнамерна, былі заселеныя ў перыяд сярэдняга каменнага веку (мезаліту). Вядома больш за 120 старажытных паселішчаў таго часу, у асноўным яны месціліся на берагах найбуйнейшых рэк — Дняпра, Прыпяці, Нёмана і іх прытокаў. Ад таго часу актыўная жыццядзейнасць на нашых землях больш не спынялася.

Уздоўж рэк...

Як вы лічыце, чаму старажытныя перасяленцы размяшчалі свае стаянкі на берагах рэк?

Ад праабшчыны да радавой абшчыны

4. Калектывы старажытных людзей. Абараніцца ад дзікіх звяроў, знайсці харчаванне і выжыць у няпростых кліматычных умовах старажытныя людзі здолелі дзякуючы аб'яднанню сваіх намаганняў. Пачатковую форму арганізацыі грамадства называюць *праабшчынай*. Гэтыя калектывы былі невялікія, аснову іх жыцця складалі збіральніцтва і паляванне. Менавіта супольнае паляванне на буйных жывёл спрыяла далейшаму ўмацаванню сацыяльных сувязей.

ЭТАПЫ РАЗВІЦЦА ПЕРШАБЫТНАГА ГРАМАДСТВА

ПРААБШЧЫНА

- 20–30 чалавек;
- няўстойлівы склад;
- наяўнасць лідара — важака

РАДАВАЯ АБШЧЫНА

- аб'яднанне па радавым прынцыпе;
- калектывная ўласнасць роду на зямлю;
- раўнапраўе ўсіх родзічаў;
- полаўзростава падзел працы;
- вырашэнне важных пытанняў на агульным сходзе членаў роду;
- на чале старэйшына — найбольш вопытны член роду

СУСЕДСКАЯ АБШЧЫНА

- аб'яднанне сем'яў па тэрытарыяльным прынцыпе;
- калектывная ўласнасць абшчыны на зямлю;
- сямейнае землекарыстанне, сямейная ўласнасць на прылады працы, жывёлу, ураджай

МАЦЯРЫНСКАЯ РАДАВАЯ АБШЧЫНА

- сваяцтва па мацярынскай лініі;
- прысвойвальная гаспадарка;
- калектывная ўласнасць на прылады працы

БАЦЬКОЎСКАЯ РАДАВАЯ АБШЧЫНА

- сваяцтва па мужчынскай лініі;
- вытворчая гаспадарка;
- калектывная і асабістая ўласнасць на прылады працы

Якая вядомая прыказка, што паказвае на неабходнасць людзям дзейнічаць супольна, можа прымяняцца да чалавека на ўсіх этапах яго гісторыі?

З цягам часу адбылося афармленне **радавой абшчыны**, галоўнай прыкметай якой была кроўная сувязь усіх яе членаў. Некалькі родаў, што мелі, як правіла, агульнае паходжанне, складалі *племя*.

Калектывізм першабытных людзей зрабіўся найважнейшым фактарам у натуральным адборы тых груп насельніцтва, у якіх больш трывалымі былі сацыяльныя сувязі і ўзаемадапамога. Дзякуючы гэтаму яны маглі лепш супрацьстаяць дзікім жывёлам, ворагам і стыхійным бедствам.

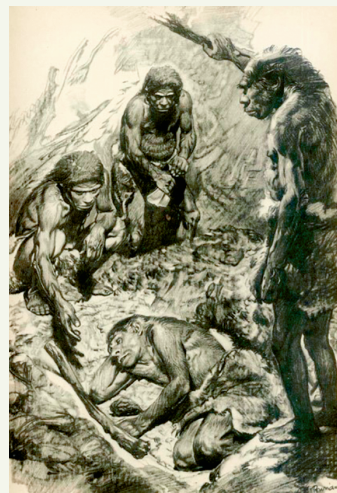

Радавая абшчына — калектыў кроўных родзічаў, якія вялі агульную гаспадарку і супольна валодалі прыладамі працы.

ПРАВODЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

У 1908 г. у Францыі каля пячоры Ле-Мусцье былі знойдзены парэшткі старажытнага чалавека. Спецыялісты высветлілі, што гэты неандэртальскі малады чалавек 16–18-гадовага ўзросту, ростам каля 160 см, быў не проста кінуты суродзічамі, а пахаваны. Для гэтага была спецыяльна выкапаная невялікая яма, у якую яго паклалі на бок; пад галаву загнулі правую руку, левую выцягнулі наперад. У магіле каля галавы ляжалі вялікія кавалкі крэменю, былі раскіданы каменныя прылады і кавалкі прыгатаванага мяса. Пра апошняе сведчылі абпаленыя ў агні косткі жывёл.

Якія вывады пра неандэртальцаў можна зрабіць на падставе гэтай знаходкі?

Пахаванне ў Ле-Мусцье.
Мастак З. Бурьян

Доўгі шлях эвалюцыі чалавека праходзіў ва ўмовах яго залежнасці ад прыроды. Змены клімату, флоры і фаўны сталі сапраўдным выклікам на шляху станаўлення чалавечай цывілізацыі. Дзякуючы стварэнню прылад працы і развіццю калектыўных формаў жыццядзейнасці людзі здолелі выжыць у цяжкіх умовах ледавіковых перыядаў. Беручы ў прыроды ўсё неабходнае, першабытныя паляўнічыя і збіральнікі паступова рассяляліся па ўсёй тэрыторыі Зямлі. Так пачалася гісторыя чалавецтва, якое сур'ёзна мянялася ў кожную наступную эпоху.

калі ў свеце...

Больш за 40 тыс. гадоў таму — пачатак рассялення краманьёнцаў на тэрыторыі Еўропы

на тэрыторыі Беларусі...

24-е тыс. да н. э. — найбольш даўняя стаянка старажытнага чалавека (краманьёнца), знойдзеная археолагамі каля в. Юравічы Калінкавіцкага раёна Гомельскай вобласці

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Раскажыце пра розныя версіі паходжання чалавека.
2. Ахарактарызуйце этапы эвалюцыі чалавека ад вышэйшых прыматаў да чалавека сучаснага тыпу.
3. Прасачыце па картасхеме на с. 21 рассяленне людзей на кантынентах Зямлі. Што, на вашу думку, магло палегчыць або ўскладніць гэты працэс? Чаму поўнач Еўразіі была заселена пазней за іншыя тэрыторыі?
4. На падставе самастойна абраных крытэрыяў ахарактарызуйце эвалюцыю формаў арганізацыі першабытных людзей.
5. Уявіце, што вам неабходна падрыхтаваць прэзентацыю «Этапы засялення тэрыторыі Беларусі першабытнымі людзьмі». Прапануйце загаловак слайдаў для гэтай прэзентацыі.
6. Якія фактары аказалі найбольшы ўплыў на эвалюцыю чалавека: змены клімату, флоры і фаўны; праца; вынаходства прылад працы; калектыўныя формы арганізацыі жыцця? Сваё меркаванне абгрунтуйце.

§ 2–3. Эвалюцыя грамадства і эканомікі ў старажытнасці

ВЫТВОРЧАЯ ГАСПАДАРКА РАДАВАЯ АБШЧЫНА ИНДАЕУРАПЕЙЦЫ КАМЕНЬ БРОНЗА СУСЕДСКАЯ АБШЧЫНА НЕАЛІТЫЧНАЯ РЭВАЛЮЦЫЯ ПРЫСВОЙВАЛЬНАЯ ГАСПАДАРКА ЖАЛЕЗА

1. Удасканальванне прылад працы і тэхналогій.

Пачатак выкарыстання прылад працы стаў пачаткам гісторыі чалавецтва. Іх вялізнае значэнне для развіцця чалавека адлюстравана ў назвах перыядаў першабытнай эпохі.

Чаму выкарыстанне прылад працы лічыцца першай старонкай гісторыі чалавецтва?

Каменны век	<i>Палеаліт</i> — старажытны каменны век (ранні, сярэдні, позні)	100–35 тыс. гадоў таму — 10-е тыс. да н. э.
	<i>Мезаліт</i> — сярэдні каменны век	9–5-е тыс. да н. э.
	<i>Неаліт</i> — новы каменны век	Канец 5-га — канец 3-га тыс. да н. э.
Бронзавы век		2-е тыс. да н. э. — VIII ст. да н. э.
Жалезны век		VII ст. да н. э. — канец V ст. н. э.

Перыядызацыя старажытнай гісторыі Беларусі

Прыблізна 2 млн гадоў таму чалавек умелы пачаў апрацоўваць камяні, абабіваючы іх па краях, надаючы тым самым завостраную або вострую форму. Такая форма дазваляла зручней выконваць разнастайныя дзеянні, галоўным з якіх заставалася здабыча ежы. Першапачаткова каменныя прылады былі зусім простыя, пры гэтым тэхналогія іх вырабу захоўвалася доўгі час.

Пачатак падпарадкавання прыроды

Прылады працы чалавека прамаходзячага

Успомніце, якія матэрыялы старажытны чалавек выкарыстоўваў для стварэння прылад працы.

Удасканаленне прылад працы неандэртальцамі

Якія перавагі ў паляванні давала кідальная зброя?

Рэвалюцыйныя вынаходствы крананьёнца

Загатоўка. Крэмень.
9–8-е тыс. да н. э.
Гродзенская вобласць

Са з’яўленнем чалавека прамаходзячага звязаны далейшы прагрэс у вытворчасці прылад працы: яны сталі больш разнастайныя, ускладнілася тэхніка іх вырабу. З’явілася ўніверсальная прылада працы — ручное біла, яно было апрацаванае з двух бакоў і прыдатнае як для рубкі, так і для рэзання. Каля 1 млн гадоў таму чалавек пачаў выкарыстоўваць каменныя сякеры. Апроч каменю для вырабу прылад працы ўжываліся і іншыя матэрыялы.

Найважнейшым дасягненнем чалавека прамаходзячага стала штучная здабыча агню трэннем або пры дапамозе крэсіва (у адрозненне ад аўстралапітэкаў, што карысталіся агнём выпадковых пажараў).

У часы неандэртальцаў каменныя прылады працы ўдасканаліліся. Старажытныя майстры папярэдне нарыхтоўвалі кавалкі крэменю правільнай формы, з якіх сколвалі вострыя адшчэпы. Адначасова з гэтым з’явілася кідальная зброя, з дапамогай якой можна было больш эфектыўна паляваць на буйных жывёл, напрыклад мамантаў. Тыповай прыладай працы стала шматфункцыянальнае скрэбла, з яго дапамогай людзі апрацоўвалі дрэва і шкуры, габлявалі і рэзалі.

Крананьёнцы доўгі час карысталіся такімі самымі прыладамі працы, як і іншыя прадстаўнікі роду Homo. Але ў познім палеаліце адбываліся настолькі значныя зрухі ў выкарыстанні прылад працы, што прынята казаць пра іх рэвалюцыйны характар. Сярод найбольш істотных новаўвядзенняў гэтага часу трэба вылучыць лёгкія кідальныя дзіды і гарпуны (у тым ліку з косці), рыбакоўныя кручкі, іголки з вушкам, дзідакідалкі (механічнае прыстасаванне для кідання дроцікаў). Асабліва варта адзначыць вынаходства *лука са стрэламі*.

Далейшае развіццё мысленне чалавека разам з яго схільнасцю да вынаходніцтва атрымала ў мезаліце. У гэты час шырока распаўсюдзіліся мікраліты — невялікага памеру вырабы з каменю, якія выкарыстоў-

§ 2–3. Эвалюцыя грамадства і эканомікі ў старажытнасці

валі ў якасці ўкладышаў у драўляную або касцяную аснову (для стварэння састаўных прылад працы або зброі).

Лук — кідальная зброя — суправаджаў чалавека на працягу эпох першабытнасці, Старажытнага свету і Сярэднявечча. Магчыма, упершыню яго пачалі выкарыстоўваць яшчэ 64 тыс. гадоў таму: нядаўна на поўдні Афрыкі былі знойдзены старажытныя каменныя наканечнікі стрэл таго часу. Вялікае распаўсюджанне лук атрымаў ужо ў мезаліце.

*Крэмневыя наканечнікі стрэл.
Позні неаліт. Паселішча Млыны.
Камянецкі раён Брэсцкай вобласці*

Карыстаючыся дадатковымі крыніцамі інфармацыі, высветліце, як старажытныя людзі першапачаткова выкарыстоўвалі лук.

Такі прагрэс у развіцці стаў адказам на чарговы выклік прыроды — пачаўся новы ледавіковы перыяд. Ва ўмовах рэзкага пахаладання чалавек пачаў будаваць больш трывалае жылло і засноўваць сталыя паселішчы (у іх археолагі часта знаходзяць ямы для захоўвання прадуктаў). У перыяд сярэдняга каменнага веку прысвойвальная гаспадарка дасягнула найвышэйшага, але адначасова і гранічнага ўзроўню развіцця.

2. Неалітычная рэвалюцыя — найважнейшая падзея ў гісторыі чалавецтва. Да 10-га тыс. да н. э. чалавек рассяліўся па ўсіх кантынентах (за выключэннем Антарктыды). Дзякуючы выкарыстанню прылад працы, зброі чалавек умацаваўся як пануючы від.

Змены клімату, змяншэнне колькасці асобных відаў жывёл прывялі да новага крызісу ў развіцці чалавецтва. Спрабуючы выжыць, старажытныя людзі знайшлі два шляхі яго пераадолення.

Пераход да аселасці

**Крызіс у грамадстве
паляўнічых і збіральных
нікаў**

Шляхі пераадолення крызісу

Некаторыя групы насельніцтва, што жылі ў суровых умовах поўначы Еўразіі, пустынь Аўстраліі, джунгляў Афрыкі, Паўднёвай Амерыкі і Паўднёва-Усходняй Азіі, замерлі ў сваім развіцці, закансерваваўшы традыцыйны лад жыцця, і не дапускалі ніякіх змен. У такіх чалавечых супольнасцях склалася сістэма *табу* (строгая забарона на здзяйсненне пэўных дзеянняў), якая абмяжоўвала вынішчэнне жывёл і ўжыванне ежы, а таксама ўмешвалася ў сямейна-шлюбныя адносіны. Так удавалася стрымліваць рост колькасці насельніцтва і жыць у гармоніі з прыродай, па-ранейшаму беручы ў яе ўсё неабходнае ў гатовым выглядзе.

На думку часткі вучоных, не толькі прырода, але і старажытныя людзі нясуць адказнасць за выміранне мамантаў. На ўсіх кантынентах гэта адбылося каля 11 тыс. гадоў таму. Магчыма, асобныя папуляцыі мамантаў яшчэ некалькі тысяч гадоў жылі ізалявана. Гэтую гіпотэзу пацвярджаюць знаходкі на востраве Урангеля, які знаходзіцца ў Паўночным Ледавітым акіяне. Маманты, што жылі там, былі меншыя за сваіх мацерыковых сабратаў і вымерлі каля 3,7 тыс. гадоў таму.

Суадносіны памераў маманта і яго сучаснага нашчадка — слана. Музей маманта імя П. А. Лазарава. Г. Якуцк. Расійская Федэрацыя

Першая рэвалюцыя ў гісторыі

Неалітычная рэвалюцыя — пераход ад прысвойвальнай гаспадаркі да вытворчай.

У іншых прыродных умовах з больш спрыяльным кліматам (Пярэдняя Азія, Егіпет, Індыя, Паўднёва-Усходняя Еўропа) у развіцці чалавецтва адбыўся прарыв. Людзі пачалі свядома ўздзейнічаць на прыроду, займаючыся земляробствам і жывёлагадоўляй. Змены былі настолькі значныя, што атрымалі назву **неалітычнай рэвалюцыі**.

Гэта не была імгненная падзея, у розных рэгіёнах свету яна расцягнулася з 9-га да 3-га тыс. да н. э. Найбольш старажытным яе ачагом быў Бліжні Усход. На тэрыторыі Беларусі пра зараджэнне земляробства і пачатак гадоўлі свойскай жывёлы можна казаць з сярэдзіны 3-га тыс. да н. э. Пераход да *вытворчай гаспадаркі* не азначаў адмовы ад ранейшых шляхоў атрымання прадуктаў харчавання — палявання, збіральніцтва, рыбалоўства, але паступова яны рабіліся другаснымі, дапаможнымі промысламі.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Як вядома, праблема ўзаемадзеяння чалавека і прыроды набыла яшчэ большую актуальнасць у нашы дні. Дзіўна, але і сёння, праз больш за 10 тысяч гадоў, чалавецтва мае тыя ж два шляхі яе вырашэння:

— самаабмежаванне патрэб, кантроль нараджальнасці і «масавага спажывання»;

— новыя рэвалюцыйныя адкрыцці, што дазваляць задаволіць патрэбы чалавецтва і мінімізаваць пакуты планеты.

1. У чым розніца прычын пазначанай праблемы для эпохі неаліту і сучаснасці?
2. Якія разнавіднасці і наступствы гэтай праблемы мы назіраем сёння? Чаму яны носяць характар «глабальных праблем чалавецтва»?
3. Якія канкрэтныя дзеянні пераадолення гэтай, здавалася б, адносна новай праблемы прапанавалі старажытныя людзі?
4. Назавіце сучасныя тэхналогіі «выратавання» планеты, якія ў першую чаргу ўплываюць не на аб'ёмы патрэб чалавечай цывілізацыі, а прапануюць новыя шляхі іх задавалення.
5. Які з двух спосабаў вырашэння няпростых адносін чалавека і прыроды бачыцца вам больш дзейсным? Ці можна рацыянальна спалучыць абодва?

3. Наступствы пераходу да вытворчай гаспадаркі.

Неалітычная рэвалюцыя мела вельмі глыбокія і разнастайныя наступствы. У выніку грандыёзнага гаспадарчага перавароту змяніўся характар узаемаадносін чалавека і прыроды, людзі перайшлі да аселага

Наступствы
неалітычнай
рэвалюцыі

ладу жыцця, больш складанымі сталі адносіны ўнутры калектыву. Разам з ускладненнем духоўнага свету быў дадзены імпульс развіццю мыслення чалавека, бо патрабаваліся больш глыбокія веды пра навакольны свет.

Выявіце ўзаемасувязі паміж наступствамі неалітычнай рэвалюцыі.

З'яўленне першых вырабаў з металаў

4. Адкрыццё металургіі і яе значэнне. Наступным важным этапам у гісторыі чалавецтва стала выкарыстанне металічных прылад працы. Першапачаткова гэта былі медныя, бронзавыя (у асноўным са сплаву медзі і волава), а пасля жалезныя вырабы. Чалавек усвядоміў перавагі металу перад каменем. З цягам часу ўсе каменныя прылады былі заменены на металічныя аналагі. Выкарыстанне металаў павялічыла колькасць і разнастайнасць прадметаў, якія вырабляліся.

Першыя металічныя вырабы з’явіліся ў канцы 5–4-га тыс. да н. э. Гэта былі медныя прылады буйных памераў, галоўным чынам сякеры, а таксама ўпрыгажэнні з медзі, золата і срэбра. Выкаваныя з самароднай медзі вырабы з’яўляліся і раней, але яны не складалі канкурэнцыі каменным прыладам працы.

Асваенне тэхналогій вытворчасці вырабаў з металаў на тэрыторыях пражывання людзей адбывалася нераўнамерна: спачатку гэта быў Бліжні і Сярэдні Усход (3-е тыс. да н. э.). У гісторыі Беларусі, як і ўсёй Еўропы, бронзавы век датуецца пачаткам 2-га тыс. да н. э. — VIII ст. да н. э. Медзь і вырабы з бронзы траплялі на нашы землі з тэрыторыі Прыкарпацця, Балкан, Каўказа і Урала. Але яшчэ доўга выкарыстоўваліся звыклыя каменныя прылады працы. Найранейшымі металічнымі рэчамі, якія знайшлі археолагі на тэрыторыі Беларусі, з’яўляюцца плоская бронзавая сякера і меднае шыла. Дзякуючы развіццю абмену з суседнімі і аддаленымі абласцямі гэтыя тэрыторыі аказаліся трывала звязаны з агульнаеўрапейскімі працэсамі.

Выкарыстанне бронзавых прылад працы рэзка павялічыла эканамічныя магчымасці чалавека. З дапамогай бронзавай сякеры лясныя прасторы лягчэй і хутчэй ператвараліся ў расчышчаныя палі. Як вынік — пашыраўся асартымент збожжавых культур. З цягам часу людзі змаглі не толькі забяспечыць сябе прадуктамі харчавання, але і атрымаць іх лішкі. Колькасць насельніцтва імкліва павялічвалася.

Бронзавы век

Бронзавая сякера.
1300–900 гг. да н. э.
Г. Пінск. Брэсцкая вобласць

КОЛЬКАСЦЬ НАСЕЛЬНІЦТВА ЗЯМЛІ (млн чал.)

Мезаліт

Пачатак
бронзавага
веку

На колькі мільёнаў чалавек павялічылася насельніцтва планеты ў пачатку бронзавага веку?

Жалезны век

Яшчэ больш глыбокія змены надышлі пасля адкрыцця жалеза, з якога выраблялі прылады працы і зброю. Жалезная металургія з'явілася даволі позна, нягледзячы на тое што радовішчы гэтага прыроднага выкапня сустракаюцца досыць часта (асабліва ў выглядзе балотнай руды). Дадзены факт тлумачыцца складанай тэхналогіяй вырабу якаснага металу і яго тугаплаўкасцю. Найбольш раннія вырабы з жалеза былі зроблены старажытнымі кавалямі на мяжы 2–1-га тыс. да н. э. у Пярэдняй Азіі, Індыі і Паўднёвай Еўропе, хоць асобныя прадметы для рытуальных мэт вырабляліся з метэарытнага жалеза — «металу багоў» — значна раней: з 6–5-га тыс. да н. э.

Насельніцтва тэрыторыі Беларусі авалодала навывкамі жалезаробчай вытворчасці амаль адначасова з іншымі народамі Еўропы — у VII–VI стст. да н. э. Адначасова ў Беларусь прыйшло і кавальства. Выкарыстанне жалезных прылад працы і зброі паўплывала на ўсе бакі жыцця мясцовага насельніцтва.

Сярод вялізнай разнастайнасці наступстваў новага тэхнічнага перавароту, які шмат у чым падрыхтаваў глебу для будучага індустрыяльнага грамадства, былі ўзмацненне ўзаемадзеяння паміж супольнасцямі людзей (войны, абмен прадукцыяй, запазычанне тэхналогій) і павелічэнне іх рухавасці.

5. Прычыны і значэнне міграцый насельніцтва.

На працягу ўсёй старажытнай гісторыі адбываліся перасяленні людзей на новыя тэрыторыі, г. зн. *міграцыі*. Першапачаткова яны мелі стыхійны характар. Чалавек шукаў больш спрыяльныя для жыцця месцы з большай колькасцю жывёл для палявання, вадаёмаў для рыбалоўства і г. д. З узнікненнем вытворчай гаспадаркі чалавек пачаў здзяйсняць пераходы ў пошуках пашаў і больш урадлівых зямель. Далейшы рост насельніцтва, складванне буйных супольнасцей, а пасля і цывілізацый прыводзілі да з'яўлення новых прычын міграцый.

Успомніце, якая прылада выкарыстоўвалася на тэрыторыі Беларусі для плаўкі жалеза пры высокіх тэмпературах.

Прычыны міграцый

ПРЫЧЫНЫ МІГРАЦЫЙ СТАРАЖЫТНАГА НАСЕЛЬНІЦТВА

УНУТРАНЫЯ

- рост колькасці насельніцтва;
- вычарпанне рэсурсаў населенай мясцовасці;
- развіццё транспарту (колавы, конны, водны) і дарог;
- пашырэнне ваяўнічай ідэалогіі;
- новыя рэлігійныя ідэі, пошук «зямлі абяцанай», «раю на зямлі»

ЗНЕСНІЯ

- змяненне клімату і ландшафту, прыродныя катаклізмы;
- буйныя ваенна-палітычныя падзеі (падзенне імперый);
- экспансія іншых плямёнаў, паражэнні ў войнах з суседзямі

Вынікам міграцый людзей стала іх рассяленне ва ўсіх спрыяльных для жыцця рэгіёнах нашай планеты. Змешванне мясцовага і чужога насельніцтва стала прычынай фарміравання новых этнічных супольнасцей. Міграцыйныя працэсы спрыялі пашырэнню найважнейшых дасягненняў чалавецтва: земляробства і жывёлагадоўлі, металургіі, пісьменства і г. д. Адбываўся абмен формамі грамадскай арганізацыі, элементамі матэрыяльнай і духоўнай культуры.

6. Індаеўрапейская экспансія на тэрыторыі Беларусі. Большасць сучасных еўрапейскіх народаў мае агульнае індаеўрапейскае паходжанне. *Індаеўрапейцы* — гэта старажытная этнамоўная супольнасць, што склалася ў 6–5-м тыс. да н. э. Пра месцазнаходжанне іх прарадзімы гісторыкі дыскусуюць шмат гадоў.

Народы, што размаўлялі на індаеўрапейскіх мовах, рассяліліся на агромністых прасторах ад Еўропы да Індыі. Адсюль і паходзіць іх назва, прапанаваная вучонымі ў XIX ст. Да ліку найстаражытнейшых індаеўрапейцаў адносіліся хеты, персы і інш. На працягу 3-га тыс. да н. э. індаеўрапейцы засялілі ўсю Еўропу і змяшаліся з мясцовым насельніцтвам. У выніку ўтварылася некалькі індаеўрапейскіх груп, якія размаўлялі на ўласных мовах. Пры гэтым выразнага падзелу на асобныя этнасы (народы) у тыя

Гістарычная роля міграцый

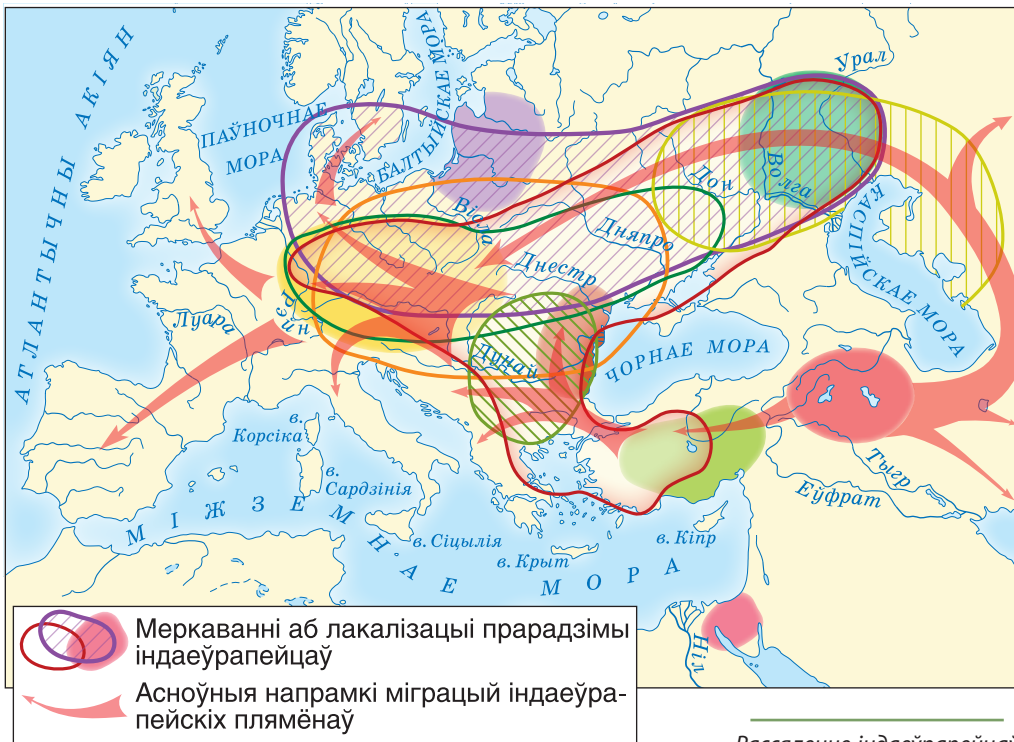
Індаеўрапейскія народы

На падставе наяўнай інфармацыі сфармуляўце азначэнне паняцця «індаеўрапейцы».

часы не было. Найважнейшай прыкметай, што адрознівала адну супольнасць ад іншай, была мова, на якой яны размаўлялі.

ГРУПЫ ІНДАЕЎРАПЕЙСКІХ НАРОДАЎ ЕЎРОПЫ

Успомніце, якія індаеўрапейскія народы рассяліліся ў Беларусь.

Рассяленне індаеўрапейцаў і гіпотэзы аб іх прарадзіме

Пакажыце на картасхеме магчымыя прарадзімы індаеўрапейцаў.

Масавыя перасяленні індаеўрапейцаў былі звязаныя галоўным чынам са змяненнем клімату: у выніку чарговага пахаладання зімы сталі больш працяглыя і суровыя, а летнія месяцы — больш спякотныя. У сувязі з гэтым панізілася роля земляробства і на першае месца ў эканоміцы індаеўрапейцаў выйшла жывёлагадоўля, якая патрабавала пашырэння пашаў і пошуку новых тэрыторый, дзе маглі б пракарміцца і людзі, і статкі жывёл.

Павелічэнню маштабаў міграцыі індаеўрапейцаў спрыялі вынаходства колавага транспарту і выкарыстанне для верхавой язды коней. Гэтыя фактары павысілі мабільнасць, умацавалі гандлёвыя і культурныя сувязі паміж рознымі супольнасцямі, змянілі спосабы вядзення гаспадаркі і вайсковай справы.

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Уважліва разгледзьце вырабы індаеўрапейцаў.

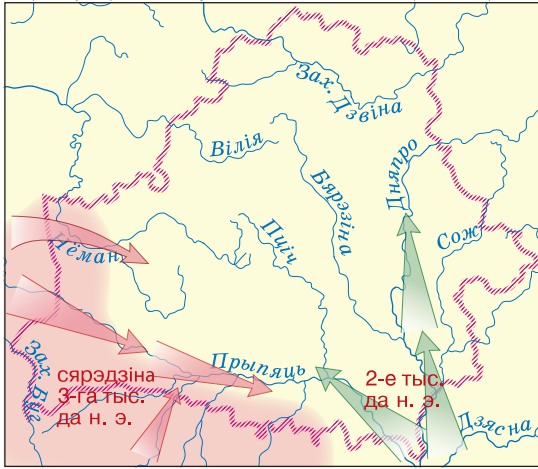
1. Чаму тэрыторыя іх рассялення ў Еўропе атрымала назву:
  - а) культуры шнуравой керамікі;
  - б) культуры баявых сякер?
2. Як на падставе дадзеных вырабаў можна ацаніць узровень развіцця тэхналогій у старажытных індаеўрапейцаў?

Каменныя сякеры і гліняны гаршчок
старажытных індаеўрапейцаў

Прыблізна ў сярэдзіне 3-га тыс. да н. э. індаеўрапейцы з'явіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Мяшаючыся з мясцовым насельніцтвам, яны перадавалі сваю мову, досвед вядзення сельскай гаспадаркі і навыкі рамяства. У выніку сфарміравалася новая культура, новы ўклад жыцця, у якім асноўную ролю адыгрывалі земляробства і жывёлагадоўля. У 2-м тыс. да н. э. на тэрыторыі Беларусі склалася этнаплеменная супольнасць людзей, якую вучоныя назвалі балтамі.

Індаеўрапейцы на тэрыторыі Беларусі

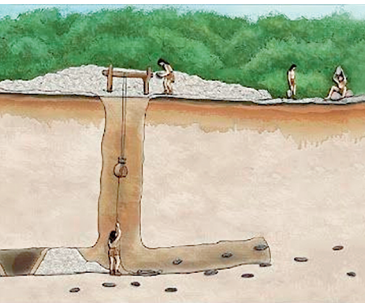
- Граніцы Рэспублікі Беларусь
- Тэрыторыя, першапачаткова заселеная індаеўрапейцамі з сярэдзіны 3-га тыс. да н. э.
- Асноўныя напрамкі міграцыі індаеўрапейцаў (першай і другой хвалі)

Міграцыя індаеўрапейцаў на тэрыторыю сучаснай Беларусі

З якіх напрамкаў на беларускія землі ішлі міграцыі першай і другой хвалі індаеўрапейцаў?

З'яўленне земляробства і жывёлагадоўлі на тэрыторыі Беларусі разам з пранікненнем сюды новага насельніцтва стала самай значнай падзеяй першабытнай эпохі.

ПЕРШАБЫТНЫЯ ШАХЦЁРЫ БЕЛАРУСІ

Малюнак-рэканструкцыя шахты. 2-е тыс. да н. э. Каля пас. Краснасельскі

Рассяліўшыся на тэрыторыі Беларусі, індаеўрапейцы вырашылі праблему нястачы сыравіны для вырабу сякер, якія былі жыццёва неабходныя ў лясным краі. Каля сучаснага пасёлка Краснасельскі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці перасяленцы знайшлі буйное радовішча якаснага крэменю і ўручную стварылі тысячы шахтаў (глыбіня — 6 м, дыяметр — 2 м).

Побач пачалі работу майстэрні, асноўнай прадукцыяй якіх і сталі сякеры. Варта адзначыць высокі ўзровень працы шахцёраў і майстроў, якія працавалі каля тысячы гадоў, пакуль патрэба ў крэмені не знікла.

Бюст краснасельскага шахцёра. Антрапалагічная рэканструкцыя

7. Ад радавой абшчыны да суседскай. Міграцыі насельніцтва паступова разбуралі сувязі паміж родзічамі. Цягам перасялення асобныя плямёны і роды, што ў іх уваходзілі, сяліліся ў розных месцах, мяшаліся з іншымі родамі. Апроч гэтага, у выніку шырокага распаўсюджвання металічных прылад працы ў радавой абшчыне вырасла роля парнай сям'і. Невялікая (малая) сям'я была здольная самастойна забяспечыць сябе прадуктамі, пабудаваць жылло, абараніцца ад дзікіх звяроў без дапамогі ўсяго радавога калектыву. Усё гэта прывяло да распаду радавой і з'яўлення **суседскай абшчыны**.

Адметнай рысай суседскай абшчыны было спалучэнне індывідуальнага (сямейнага) і калектывнага (абшчыннага) карыстання зямлёй. Сем'і вялі ўласную гаспадарку, апрацоўвалі асобны ўчастак зямлі сваімі прыладамі працы і адпаведна самі распараджаліся вырабленымі прадуктамі. Пры гэтым захоўвалася агульнае валоданне зямлёй і пашамі, існавалі абшчынныя органы кіравання. Суседская абшчына сумесна адказвала за злачынствы сваіх членаў, выступала ў адносінах з іншымі супольнасцямі.

Распад радавых абшчын на тэрыторыі Беларусі паскараўся з пераходам да вытворчай гаспадаркі. Індаеўрапейцы, прышоўшы, мяшаліся з мясцовымі родамі, стваралі новыя аб'яднанні. Але сапраўдны пераход ад радавой да суседскай абшчыны ў Беларусі адбыўся ўжо ў жалезным веку. Дзякуючы ўдасканаленню прылад працы раслі вытворчыя магчымасці земляробства і жывёлагадоўлі, павялічваўся абмен, у выніку міжплемянных сутыкненняў з'яўлялася ваенная здабыча — усё гэта вяло да ўзрастання ролі асобных (малых) сем'яў. Адначасова вырасла значэнне і родаплемянной знаці, якая пачала перадаваць сваё высокае становішча ў спадчыну. Абазначыўся новы важны этап у гісторыі як усяго чалавецтва, так і Беларусі.

Суседская абшчына — форма арганізацыі супольнасці людзей, якая складаецца з некалькіх сем'яў, што пражываюць на адной тэрыторыі, але вядуць асобную гаспадарку.

Агульнае і індывідуальнае ў суседскай абшчыне

Сацыяльныя змены на тэрыторыі Беларусі

Прылады працы вылучылі чалавека з жывёльнага свету, паспрыялі пераадоленню сур'ёзнай пагрозы яго існаванню і стварылі магчымасці для далейшага прагрэсіўнага развіцця. На тэрыторыі Беларусі адбываліся такія самыя працэсы, што і ў іншых рэгіёнах Еўропы і свету. Найважнейшай падзеяй старажытнай гісторыі Беларусі стала рассяленне ў нашым краі індаеўрапейцаў. Такім чынам, ужо з канца новага каменнага веку беларускія землі былі ўключаны ў агульнаеўразійскую культурную прастору. Пераход да вытворчай гаспадаркі, а пасля пачатак выкарыстання вырабаў з металаў адбіліся на ўсіх баках жыцця чалавецтва і прывялі да стварэння першых цывілізацый і дзяржаў.

калі ў свеце...

9–3-е тыс. да н. э. — паступовы пераход да вытворчай гаспадаркі (неалітычная рэвалюцыя) ў розных рэгіёнах

на тэрыторыі Беларусі...

Сярэдзіна 3-га тыс. да н. э. — узнікненне жывёлагадоўлі і земляробства

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Як на працягу каменнага веку змяняліся прылады працы і тэхналогіі іх вырабу?
2. Ці маюць рацыю гісторыкі, якія называюць пераход да вытворчай гаспадаркі рэвалюцыяй? Пералічыце наступствы неалітычнай рэвалюцыі. Якое значэнне яна мела для чалавечай цывілізацыі?
3. Складзіце схему «Наступствы адкрыцця металургіі». Выкарыстайце ў схеме наступныя словы: апрацоўка зямлі, рамяство, зброя, гандаль, гарадзішча, мараплаўства, ваенныя канфлікты. Якія з вылучаных наступстваў вы лічыце найбольш значымі? Сваё меркаванне растлумачце.
4. Якое значэнне мелі міграцыі ў старажытнасці?
5. Складзіце лагічны ланцужок, які адлюстроўвае прычыны і наступствы пераходу ад радавой абшчыны да суседскай.
6. Складзіце храналагічную табліцу найважнейшых дасягненняў чалавека на працягу першабытнай эпохі.
7. Складзіце тэзісы, якія пацвярджаюць вывад: «На тэрыторыі Беларусі ў старажытнасці адбываліся тыя ж працэсы, што і ў іншых рэгіёнах Еўропы і свету».

§ 4. Найстаражытнейшыя вераванні і мастацтва

ІДАЛ РЭЛІГІЯ КУЛЬТУРА МІФ АМУЛЕТ КУЛЬТ МАСТАЦТВА ЖРЭЦ ХРАМ СКУЛЬПТУРА КУРГАН

1. Асаблівасці светапогляду старажытных людзей. Першабытныя людзі ўжо мелі ўяўленні пра свет, які іх атачаў, і пра сілы, якія кіруюць светам і чалавекам. Пра існаванне гэтых уяўленняў сведчаць археалагічныя знаходкі. Пахавані памерлых, рэшткі ахвярапрынашэнняў, разнастайныя прадметы культавага характару пацвярджаюць, што людзі ад няпомных часоў імкнуліся знайсці адказы на пытанні, што такое жыццё, калі яно ўзнікае і чаму заканчваецца.

Асаблівасцю светапогляду старажытнага чалавека было тое, што ён не бачыў розніцы паміж аб'ектыўным і суб'ектыўным, паміж дзеяннем і сімвалічным рытуалам. Напрыклад, пападанне дзідай у выяву жывёлы ў працэсе рытуалу перад паляваннем успрымалася як прадказанне ўдалага палявання.

Прымітыўныя ўяўленні першабытных людзей пра свет, прыроду, грамадства, чалавека, законы жыцця знайшлі адлюстраванне ў **міфалогіі**. Старажытныя людзі не падзялялі міф і рэчаіснасць. Для іх міф быў такі ж рэальны, як учарашняе паляванне або заўтрашні дзень.

Міфалогіі было ўласцівае «ачалавечванне» сіл прыроды. На думку першабытнага чалавека, асновай

Уяўленні
старажытных людзей
пра навакольны свет

З курса грамадазнаўства ўспомніце, што такое светапогляд.

Міфалогія — форма грамадскай свядомасці, спосаб тлумачэння свету, характэрны для ранніх стадыяў грамадскага развіцця.

усяго, што адбывалася вакол, у тым ліку і з ім, з'яўляўся вынік дзеяння вышэйшых сіл (багоў, лесуноў, русалак і г. д.).

Асаблівасцю першабытнай культуры з'яўлялася гармонія чалавека і прыроды. Чалавек яшчэ не цалкам аддзяліўся ад жывёльнага свету, адчуваў сябе яго часткай. Гэтая непарыўнасць прыроднага і сацыяльнага знайшла адбітак у культуры і светапоглядзе першабытнага чалавека.

Зараджэнне першабытных вераванняў

2. Першабытныя вераванні. Першыя ўяўленні пра сябе і навакольную прыроду ў чалавека ўзніклі ў эпоху палеаліту. Але бяссілле перад прыродай спараджала фантастычныя здагадкі. Пра зараджэнне рэлігійных уяўленняў у людзей сведчаць знойдзеныя пахаванні неандэртальцаў, якія хавалі памерлых у ямах-магілах. Разам з парэшткамі людзей археолагі знаходзяць косткі жывёл і прылады працы. Гэта сведчыць пра тое, што неандэртальцы мелі пэўнае ўяўленне пра замагільнае жыццё і рабілі пахавальныя абрады.

У першабытных людзей існавала дужа цьмянае ўяўленне пра смерць: першапачаткова яны не аддзялялі рэальны свет ад «тагабочнага». Паступова складваўся страх перад мерцвякамі, з якога вынікалі абрады ўлагоджвання нябожчыкаў. Так фарміраваўся прымітыўны культ мёртвых. Пасля ўзнікаюць і іншыя культы: маці-зямлі, агню, сонца, племянных правадыроў і інш.

Найважнейшымі вераваннямі першабытных людзей лічацца анімізм, фетышызм, татэмізм, магія.

Анімізм (ад лац. душа, дух) — вера ў існаванне душы і духаў, заключаных у прадметах і з'явах, вера ў адушаўлёнасць прыроды. Першабытны чалавек разглядаў прыроду як нешта, што мае волю, жаданні, памкненні і г. д., з чаго вырасла перакананне, што ўсе прадметы і з'явы апроч бачнай маюць і нябачную, духоўную прыроду.

Назавіце прычыны ўзнікнення першабытных вераванняў.

Вера ў існаванне душы і духаў

§ 4. Найстаражытнейшыя вераванні і мастацтва

Фетышызм (ад фр. талісман, амулет, ідал) — пакланенне неадушаўлёным прадметам, якім прыпісваюць звышнатуральныя ўласцівасці. Гэта адзін з элементаў светаўспрымання чалавека, які з’яўляецца складнікам практычна ўсіх рэлігій, ад найстаражытнейшых і да сучасных развітых сістэм. Фетышы як прадметы і аб’екты рэлігійнага пакланення падзяляюць на два асноўныя віды. Да першага адносяць прыродныя аб’екты: горы, скалы, уцёсы, камені, пячоры, рэкі, крыніцы, гаі, дрэвы, асобныя часткі цел жывёл. Да другога — разнастайныя вырабы чалавека (зброя, амулеты, прылады працы, талісманы, крыжы), а таксама аб’екты і прадметы, якія належалі людзям, шанаваным як святыя (кіі, посуд і інш.).

Татэмізм (на мовах індзейцаў Паўночнай Амерыкі «ататэм» — «яго род») — вера ў звышнатуральную роднасць паміж чалавечымі групамі (род, племя) і жывёлай, часам раслінай, а таксама з’явамі прыроды і неадушаўлёнымі прадметамі. У аснове ляжыць культ так званага татэма. Татэм — жывёла або расліна — успрымаўся як рэальны продак, ад якога залежала жыццё і дабрабыт племені, роду або асобнага чалавека. Лічыцца, што татэмізм цесна звязаны з гаспадарчай дзейнасцю чалавека — паляваннем і збіральніцтвам. Жывёлы і расліны, якія давалі людзям магчымасць існаваць, рабіліся аб’ектамі пакланення.

Магія (чарадзеяства, вядзьмарства, варажбіцтва і інш.) — гэта сукупнасць дзеянняў і абрадаў, якія робяцца з мэтай паўплываць на з’явы прыроды, жывёл або чалавека. Яна ўключала ў сябе словы (заклены, замовы, малітвы), прадметы (амулеты, талісманы, абярэгі) і разнастайныя рытуальныя дзеянні. Выканаўцамі магічных абрадаў звычайна выступалі жрацы, знахары, варажбіты, вядзьмаркі і інш.

Пакланенне
неадушаўлёным
прадметам

Вера ў роднасць
з жывёльным
і раслінным светам

Вера
ў звышнатуральныя
здольнасці чалавека

Якія элементы
старажытных вераванняў
сустракаюцца ў наш час?

Рэлігія — сістэма поглядаў і ўяўленняў, заснаваная на веры ў звышнатуральныя сілы і іх уплыў на чалавека.

Язычніцтва — рэлігійныя вераванні, якім уласцівыя мнагабожжа (політэізм) і адухаўленне прыроды, адлюстраванае ў культых багоў, духаў, продкаў.

Першыя прыклады мастацтва

Чаму на скальных малюнках палеаліту ствараліся ў цяжкадаступных пячорах?

Рэлігія, што паўстала на пэўнай стадыі развіцця чалавецтва, фарміравалася як сістэма ў язычніцкай форме. **Язычніцтва**, якое ўяўляла сабой сукупнасць ранніх формаў рэлігіі, складалася разам з фарміраваннем народа, яго культуры (філасофіі, маралі, мастацтва).

3. Зараджэнне мастацтва. Тое, што мы называем першабытным мастацтвам, зараджалася як частка жыццядзейнасці чалавека, у якой непарыўна злучаліся праца і зносіны, пазнанне навакольнага свету і самапазнанне, магічныя абрады і мастацкая творчасць. Усе віды духоўнай дзейнасці былі звязаныя з мастацтвам і выражаліся праз яго. Першабытнае мастацтва насіла сінкрэтычны характар — мастацтва, міфалогія, рэлігія і паўсядзённае жыццё былі непарыўна знітаваныя, не аддзяляліся адно ад другога.

Характэрнай рысай першабытнага мастацтва быў асаблівы інтарэс да звера, што тлумачыцца залежнасцю чалавека ад жывёльнага свету. У дадзены перыяд выява чалавека надавалі не такое важнае значэнне ў параўнанні з мастацтвам наступных эпох, дзе чалавек будзе адыгрываць цэнтральную ролю, а ўсё астатняе зробіцца толькі фонам, на якім разгортваецца яго дзейнасць.

Першыя прыклады мастацтва першабытных людзей адносяцца да эпохі палеаліту. Культура гэтага перыяду характарызуецца вялікай разнастайнасцю каменных прылад працы. Менавіта ў гэтай культуры ўпершыню назіраецца выхад за межы выключна функцыянальнага прызначэння прылад працы. На многіх каменных нажах і скрабках ёсць сляды вохры (фарбавальнага рэчыва), а таксама крыжыкі, кропкі і лініі, прамалюваныя ў пэўным парадку, якія нагадваюць нейкі арнамент.

З цягам часу малюнкi рабіліся ўсё больш дасканалыя, як і тэхналогія іх выканання. Пра гэта сведчаць знойдзеныя ўнікальныя роспісы сцен у пячорах. Так, у пячоры Альтаміра (Іспанія) знойдзены

§ 4. Найстаражытнейшыя вераванні і мастацтва

вялікія па памеры каляровыя выявы жывёл з яўнай дэталізацыяй. Мастакі рупліва прамалёўвалі, напрыклад, вочы звяроў. У цяперашні час толькі ў Францыі знойдзена каля ста такіх пячор. Найбольш вядомая сярод іх — Ласко. На тэрыторыі Расіі асабліва знакамітая Капава пячора на Паўднёвым Урале, дзе было знойдзена больш за тры дзясяткі малюнкаў жывёл, выкананых чырвонай фарбай.

«Зала быкоў» у пячоры Ласко мае працягласць 17 м, шырыню 6 м, вышыню да 7 м. Тут знаходзяцца выявы чатырох велізарных чорных быкоў, адзін з іх памерам больш за 5 м.

*Наскальны жывапіс. Палеаліт.
Пячора Ласко. Францыя*

Як вы лічыце, чаму пячору Ласко часта называюць «Сіксцінскай капэлай першабытнага жывапісу»?

Большасць палеалітычных выяў была прызначана для магічных мэт, аднак гэта не значыць, што яны не з'яўляюцца сапраўднымі творамі мастацтва. Майстэрства выканання, пластыка вобраза, здольнасць адбіраць і абагульняць характэрныя прыкметы звера, перадаваць яго рух — усё гэта дазваляе казаць пра мастацкую творчасць першабытных людзей. Чалавек ужо ў той далёкі час імкнуўся ўнесці ў сваё паўсядзённае жыццё прыгажосць. Прылады працы, зброю, разнастайныя прадметы побыту ўпрыгожвалі ўсялякімі выявамі і арнаментамі. Напрыклад, дзідакідалкі звычайна заканчваліся фігуркай або галавой жывёлы. У выглядзе жывёл пачалі ўвасабляць стыхіі прыроды, неба і зямлю. Сонца і неба найчасцей сімвалізавалі птушкі, ваду і падземны свет звязвалі са змеямі.

У пошуках прыгажосці

На стаянках Усходняй Еўропы археолагі знайшлі статуэткі жанчын, якія называюць «палеалітычнымі Венерамі». Адна з іх, вырабленая з біўня маманта, была знойдзена на стаянцы Елісеевічы ў Бранскай вобласці Расійскай Федэрацыі. Асаблівую вядомасць набыла «Венера ў футраным камбінезоне», знойдзеная на беразе ракі Ангары (Расійская Федэрацыя).

ПРАВІДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Венера Елісеевіцкая

Венера ў футраным камбінезоне

Ёсць некалькі версій наконт прызначэння «палеалітычных Венер». Адна з іх — гэта характэрная для часу мацярынскай радавой абшчыны выява мацярынскіх продкаў, сімвал кроўнай сувязі членаў роду, увасабленне плоднасці.

1. Даведайцеся, якія яшчэ існуюць версіі. Якая версія здаецца вам найбольш праўдападобнай? Выкажыце сваю здагадку пра прызначэнне «палеалітычных Венер».
2. Чаму «палеалітычныя Венеры» атрымалі такую назву?

Важнае месца ў жыцці першабытных людзей займалі ўпрыгажэнні: галаўныя абручы, каралі, багата арнаментаваныя бронзалеты, пацеркі, разнастайныя падвескі. Упрыгажэнні выраблялі ў асноўным з костак і зубоў жывёл, бліскучых марскіх ракавін.

У перыяд сярэдняга каменнага веку ў людзей складалася членападзельнае маўленне, што палегчыла абмен інфармацыяй і ўзбагаціла іх духоўнае жыццё. У гэты час жывапіс ужо адрозніваецца мастацкім зместам. Калі ў часы палеаліту мастакі проста малявалі жывёл, дык у часы мезаліту пераважалі ўжо сцэны палявання і спробы перадаць дынаміку падзеі.

Асаблівасці развіцця грамадства ў эпоху палеаліту

§ 4. Найстаражытнейшыя вераванні і мастацтва

Роспісы і петрогліфы (выбітыя або нанесеныя фарбай выявы на каменнай аснове) у той час, як правіла, выконвалі на адкрытых месцах: камянях і скалах. Мезалітычныя выявы ўяўляюць сабой шматфігурныя кампазіцыі: сцэны рытуальных дзеянняў, палявання і ўзброеных сутыкненняў, загону жывёлы, выклікання дажджу, збору мёду і да т. п. Некаторыя кампазіцыі былі значных памераў. Напрыклад, «Вялікі фрыз» у Іспаніі ўключае каля ста малюнкаў людзей і дзясяткі малюнкаў жывёл.

Пераход да вытворчай гаспадаркі ў перыяд неаліту істотна паўплываў на светапогляд старажытных людзей і мастацтва. У земляробаў вядучую ролю пачалі адыгрываць культуры ўрадлівасці і маці-зямлі. Невыпадкова ў земляробчых культурах паўсюль прадстаўлены, асабліва на посудзе, арнаменты ў выглядзе накрыв заштрыхаваных палёў, якія сімвалізуюць засеянае поле; бягучых спіраляў, а таксама крыжоў, колаў, якія абазначаюць сонца і яго нябесны шлях; хвалістых ліній, што выяўляюць ваду, і г. д.

У неаліце чалавек навучыўся абпальваць гліну, г. зн. упершыню стварыў матэрыял, якога не было ў прыродзе. Вытворчасць керамічных вырабаў у гэты перыяд была вельмі шырока распаўсюджана. Удасканальваліся ткацтва і гарбарства.

Неалітычнае мастацтва — гэта ўжо не хаатычна раскіданыя выявы фігур, а звязныя сцэны, кампазіцыі. Выявы малявалі не толькі на скалах і вялікіх камянях, але і на плітах грабніц.

Мастацтва эпохі неаліту

Неалітычны сасуд.
Рагачоўскі раён
Гомельскай вобласці

МЕСЦЫ НАНЯСЕННЯ ПЕРШАБЫТНЫХ МАЛЮНКАЎ

палеаліт

у цяжкадаступных частках пячор

мезаліт

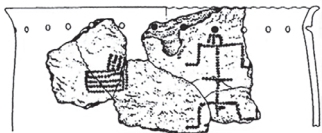
на адкрытых месцах: скалах, буйных камянях

неаліт

на плітах грабніц

Выява мужчыны з качкай на кераміцы. Неаліт. В. Юравічы. Калінкавіцкі раён Гомельскай вобласці

Выява на косці. Возера Вячэра. Любанскі раён Мінскай вобласці

Культавая архітэктур

У Еўропе наскальныя роспісы падчас неаліту практычна зніклі. Тут шырокае развіццё атрымаў выраб і ўпрыгожванне глінянага посуду, а таксама дробная пластыка.

Важнай рысай мастацтва на тэрыторыі Беларусі ў перыяд неаліту стала частае выкарыстанне вобраза чалавека. Чалавечая постаць з'яўляецца на кераміцы («мужчына з качкай» на пасудзіне, знойдзенай каля стаянкі Юравічы Калінкавіцкага раёна), на косці (схематычныя выявы мужчын, адзін з якіх трымае ў руцэ рэч, падобную да сякеры, знаходка з воз. Вячэра ў Любанскім раёне), у выглядзе асобных скульптур (з дрэва і косці, знойдзены каля в. Асавец Бешанковіцкага раёна).

Яшчэ адно важнае новаўвядзенне на тэрыторыі Беларусі звязана са з'яўленнем і шырокім распаўсюджаннем керамікі, на якую наносілі разнастайныя арнаменты. Адбіткі грабянёў, шнура, наколкі, насечкі, ямкі, размешчаныя пэўным чынам, вертыкальныя лініі, касыя і рамбічныя кампазіцыі ўтрымлівалі ў сабе сімвалічны і магічны сэнс.

4. Мастацтва эпохі металургіі. У эпоху бронзы ўзнікла новая форма выяўлення ідэй і пачуццяў чалавека — культавая архітэктур. Асноўнай крыніцай культурных і мастацкіх каштоўнасцей сталі курганы, дзе захавалася вялізная колькасць разнастайных рэчаў для замагільнага жыцця.

Да ліку найбольш загадкавых з'яў першабытнага мастацтва належаць мегаліты — збудаванні з каменных, мінімальна апрацаваных камлыг, размешчаных у пэўным парадку. У Еўропе знойдзена каля 35 тыс. мегалітаў. Адным з самых славутых з'яўляецца Стоўнхэндж. Ён быў пабудаваны ў тые часы, калі яшчэ не былі вынайзлены ні блок, ні кола. Будаўнікі маглі карыстацца толькі самымі прымітыўнымі інструментамі — драўлянымі каткамі і вяроўкамі. Для сваёй эпохі Стоўнхэндж уяўляў сабой наймаверна складанае

Стоўнхэндж. Бронзавы век. Вялікабрытанія

§ 4. Найстаражытнейшыя вераванні і мастацтва

тэхнічнае збудаванне, таму што быў складзены з камянёў, якія важылі шмат тон.

У эпоху бронзы інтэнсіўна развівалася дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Галоўным матывам пры вырабленні і ўпрыгожванні разнастайных бронзавых вырабаў заставаліся жывёлы.

На тэрыторыі Беларусі ў бронзавым і асабліва ў жалезным веку з'яўляецца мноства ўпрыгажэнняў з медзі, бронзы і срэбра, а таксама з косці і бурштыну. Апроч магічнага сэнсу яны ўсё больш набывалі эстэтычныя і сацыяльныя функцыі.

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва

ФУНКЦЫІ УПРЫГАЖЭННЯЎ У СТАРАЖЫТНАСЦІ

ЭСТЭТЫЧНЫЯ

- рэалізаваць пачуццё прыгожага;
- дэкаратыўна дапоўніць касцюм, асабліва рытуальны або святочны

САЦЫЯЛЬНЫЯ

- прадэманстраваць прыналежнасць да пэўнага роду, племя;
- паказаць сацыяльны статус (знаць, атачэнне важака і інш.);
- паказаць на ўзрост і сямейнае становішча;
- прыцягнуць да сябе ўвагу

Ці актуальныя функцыі ўпрыгажэнняў на сучасным этапе?

Разам з развіццём вытворчай гаспадаркі расла патрэба ў розных забавах, спосабах баўлення часу. Ужо ў 2-м тыс. да н. э. на тэрыторыі Беларусі з'явіліся разнастайныя музычныя інструменты — жалейкі і свістулькі з птушыных костак, казіныя ражкі, берасцянкі і інш.

Першабытнае мастацтва было цесна знітавана з рэлігійнымі ўяўленнямі чалавека і яго паўсядзённым жыццём. У першабытную эпоху сфарміраваліся ўсе віды выяўленчага мастацтва: графіка, жывапіс, скульптура, дэкаратыўнае мастацтва. Замацоўваючы ў бачных вобразах жыццёвы досвед і светаўспрыманне, старажытны чалавек паглыбляў і пашыраў свае ўяўленні пра рэальнасць, узбагачаў і развіваў свой духоўны свет. У развіцці першабытнага мастацтва на тэрыторыі Беларусі праяўляюцца тыя ж тэндэнцыі, што і ў іншых рэгіёнах Еўропы і свету.

калі ў свеце...

40–35 тыс. гадоў таму —
10-е тыс. да н. э. (позні палеаліт) —
зараджэнне рэлігійных вераванняў
і першабытнага мастацтва

на тэрыторыі Беларусі...

35 тыс. гадоў таму —
10-е тыс. да н. э. (позні палеаліт) —
зараджэнне рэлігійных вераванняў
і першабытнага мастацтва

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Як першабытны чалавек тлумачыў навакольны свет? У чым заключаліся асаблівасці светапогляду старажытных людзей?
2. На падставе якіх гістарычных крыніц вучоныя робяць вывад, што першабытным людзям былі ўласцівыя пэўныя рэлігійныя ўяўленні?
3. У чым вы бачыце прычыну ўзнікнення рэлігійных уяўленняў у старажытных людзей?
4. Якія знаходкі археолагаў сведчаць пра развіццё першабытнага мастацтва на тэрыторыі Беларусі?
5. Растлумачце, як звязаныя першабытныя вераванні і першабытнае мастацтва.
6. Аргументуйце наступныя вывады:
  - у развіцці першабытнага мастацтва на тэрыторыі Беларусі праяўляюцца тыя ж тэндэнцыі, што і ў іншых рэгіёнах Еўропы і свету;
  - развіццё мастацтва ў першабытным грамадстве было звязана з развіццём эканомікі.

§ 5–6. Асаблівасці найстаражытнейшых цывілізацый

СТАРАЖЫТНАЯ ГРЭЦЫЯ ГРАМАДЗЯНІН АНТЫЧНАСЦЬ СТАРАЖЫТНЫ РЫМ ЦЫВІЛІЗАЦЫЯ ХРЫСЦІЯНСТВА ПОЛІС СТАРАЖЫТНЫ ЁСХОД ВЯЛІКАЯ ГРЭЧАСКАЯ КАЛАНІЗАЦЫЯ РЭСПУБЛІКА МАНАРХІЯ

1. Узнікненне першых лакальных цывілізацый у свеце. Прымнажэнне вопыту выкарыстання прыродных рэсурсаў, удасканаленне спосабаў вытворчасці, ускладненне адносін паміж людзьмі — усё гэта прывяло да з’яўлення цывілізацый.

Найважнейшай рысай лакальных цывілізацый з’яўлялася ўзнікненне асаблівай формы грамадскага ладу — **дзяржавы**. Цяпер асноўныя задачы захавання і далейшага развіцця грамадства брала на сябе вярхоўная ўлада. Яна, у сваю чаргу, накладала на насельніцтва пэўныя абавязкі ў выглядзе падаткаў, прымусовых работ, законаў, парушэнне якіх цягнула за сабой пакаранне.

З прычыны нераўнамернасці гістарычнага развіцця пераход чалавецтва ад першабытнасці да цывілізацыі

ПРЫКМЕТЫ ПЕРАХОДУ ДА ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

- будаўніцтва гарадоў;
- падзел людзей на сацыяльныя пласты;
- узнікненне дзяржаў;
- вынаходства пісьмовасці

Ад першабытнасці да цывілізацыі

Успомніце значэнне паняццяў «цывілізацыя», «лакальная цывілізацыя».

«Рачныя» цывілізацыі

Дзяржава — сістэма ўлады, якая забяспечвае кіраванне грамадствам на пэўнай тэрыторыі, прымае для гэтага законы і фарміруе органы ўлады.

не быў адначасовы ва ўсіх рэгіёнах, заселеных чалавекам, а меў ачаговы характар. Першыя цывілізацыі паўсталі каля буйных рэк у рэгіёне Бліжняга Усходу. У 4-м тыс. да н. э. незалежна адна ад адной яны з'явіліся ў Егіпце і Месапатаміі. У сярэдзіне 3-га тыс. да н. э. аформілася старажытнаіндыйская цывілізацыя, а ў сярэдзіне 2-га тыс. да н. э. — старажытнакітайская.

Асновай гаспадаркі старажытнаўсходніх цывілізацый было абвадняльнае земляробства. Урадлівыя глебы, сонечнае цяпло, арганізацыя сістэмы склада-

Цывілізацыі 4–1-га тыс. да н. э.

Ці згодныя вы з тым, што Старажытны Усход можна справядліва назваць калыскай чалавечай цывілізацыі?

У чым падабенства геаграфічнага становішча старажытных цывілізацый?

Ці ўваходзіла тэрыторыя Беларусі ў раён пашырэння цывілізацый 4–1-га тыс. да н. э.?

ных ірыгацыйных работ спрыялі развіццю высокапрадукцыйнага земляробства, якое дазваляла атрымаць значны аб’ём лішкаў прадукту. Яго можна было выкарыстаць для стварэння моцнай арміі, утрымання чыноўнікаў і жрацоў, падтрымання высокага статусу правадыра.

З’яўленне ачагоў цывілізацыі ў Еўропе пачалося ў рэгіёне Міжземнамор’я, спачатку ў Старажытнай Грэцыі, пасля ў Старажытным Рыме. Час іх існавання — ад узнікнення грэчаскіх полісаў (VIII ст. да н. э.) да падзення Заходняй Рымскай імперыі (476 г.) — аб’ядноўваецца агульным паняццем «**Антычнасць**» (ад лац. «старажытны»).

2. Рабства ў старажытных цывілізацыях. Ускладненне структуры грамадства, рост значэння вярхоўнай улады, назапашванне багаццяў, міграцыі насельніцтва — усё гэта вяло да ваенных канфліктаў. Адным з наступстваў войнаў быў захоп палонных, якіх ператваралі ў рабоў. Першапачаткова іх размяркоўвалі паміж асобнымі сем’ямі і прымушалі выконваць самую складаную гаспадарчую работу. І хоць рабы не мелі ніякіх правоў, іх разглядалі як малодшых членаў патрыярхальных сем’яў: яны маглі жыць у адным доме з гаспадарамі, мець уласныя сем’і. Такую форму залежнасці называюць *патрыярхальным рабствам*.

Цывілізацыі Антычнасці

Антычнасць — гісторыя і культура Старажытнай Грэцыі і Старажытнага Рыма.

Крыніцы і формы рабства

РАБСТВА

ПАТРЫЯРХАЛЬНАЕ

- Раб — чалавек, абмежаваны ў правах

КЛАСІЧНАЕ

- Раб — прадмет уласнасці, рэч, якая належыць свабоднаму чалавеку

Назавіце асноўныя адрозненні становішча рабоў пры розных формах рабства.

КРЫНІЦЫ РАБСТВА

- ваенны палон;
- пірацтва і разбой;
- даўгавая кабала;
- самапродаж у рабства;
- занявольванне за злачынства;
- нараджэнне ў рабстве

Старажытны Егіпет — адна з найстаражытней- шых цывілізацый

Вялікія піраміды ў Гізе —
першы чуд свету

Назавіце старажытныя збудаванні, якія ўваходзяць у спіс сямі кудаў свету.

З развіццём грамадства з'яўляліся новыя крыніцы рабства. Значэнне рабскай працы ў некаторых рэгіёнах свету, дзе гэта дазвалялі кліматычныя ўмовы, працягвала ўзрастаць. Там, дзе рабоў не трэба было забяспечваць дарагім адзеннем, трывалым цёплым жыллом, іх праца аказвалася эканамічна апраўданая. Рабоў актыўна выкарыстоўвалі на сельскагаспадарчых работах у дзяржаўных або храмавых гаспадарках, а таксама на маштабных будоўлях старажытнасці. Паступова рабства ператварылася ў адзін з элементаў эканамічнай сістэмы старажытных цывілізацый. Праца рабоў выкарыстоўвалася ў дзяржавах Старажытнай Месапатаміі, Старажытным Егіпце, Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме. У параўнанні з дзяржавамі антычнага свету на Старажытным Усходзе рабы складалі адносна невялікую частку грамадства, і ўдзельная вага іх працы была нязначная.

На думку гісторыкаў, перабольшваць эканамічнае значэнне рабства ў старажытным свеце не варта. Асноўную масу матэрыяльных каштоўнасцей складалі вольныя абшчыннікі, чыя праца была больш эфектыўная і якасная.

3. Асаблівасці арганізацыі ўлады, грамадства і эканомікі Старажытнага Усходу. Адна з найстаражытнейшых цывілізацый чалавецтва сфарміравалася ў Старажытным Егіпце. Гэтаму спрыялі асаблівыя прыродныя ўмовы — штогадовыя разлівы Ніла, якія аднаўлялі ўрадлівы слой глебы. Але скарыстацца «ласкай багоў» можна было пры ўмове правядзення складаных ірыгацыйных работ, што, у сваю чаргу, павышала ролю жрацоў і чыноўнікаў, якія кіравалі гэтым працэсам. У 4-м тыс. да н. э. вакол храмаў пачалі фарміравацца адміністрацыйныя вобласці — номы. На мяжы 4–3-га тыс. да н. э. адбылося аб'яднанне номаў у Верхнім і Ніжнім Егіпце. Вайна паміж імі скончылася перамогай Менеса (Міны) — валадара Верхняга Егіпта.

Адметнымі асаблівасцямі створанай у выніку адзінай дзяржавы былі развіты бюракратычны апарат і неабмежаваная ўлада яе кіраўніка — фараона. Старажытны Егіпет быў першым у гісторыі прыкладам старажытнаўсходняй **дэспатыі**. Уся вырабленая ў краіне прадукцыя лічылася ўласнасцю дзяржавы і правадыра, які яе ўвасабляў. Ад імя фараона яе цэнтралізавана размяркоўвалі паміж насельніцтвам у адпаведнасці з надзвычай строгай сістэмай нормаў. Такім чынам, уласнасць была вельмі цесна звязана з уладай, што ў цэлым было ўласціва дзяржавам Старажытнага Усходу.

Наглядным сведчаннем магутнасці валадароў Старажытнага Егіпта была пабудова грандыёзных пахвальняў — знакамітых пірамід.

4. Гарады-дзяржавы і старажытныя імперыі. У далінах рэк Тыгр і Еўфрат знаходзілася яшчэ адна вялікая цывілізацыя Старажытнага свету — Месапатамія (Міжрэчча). Тут у розны час існавалі царствы Шумера, Акада, Вавілоніі і Асірыі.

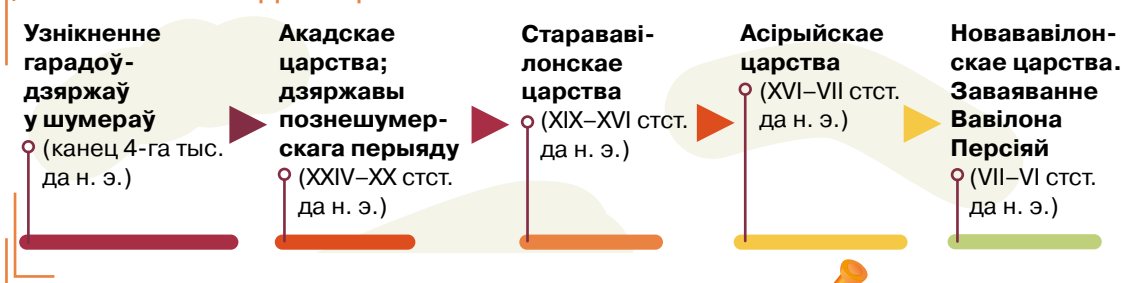
Характэрныя рысы старажытнаўсходняй дэспатыі

Дэспатыя — форма дзяржаўнага кіравання, пры якой вярхоўная ўлада засяроджана ў руках абсалютнага ўладара, што самавольна кіруе краінай і лёсам сваіх падданных.

Старажытная Месапатамія

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ СТАРАЖЫТНАЙ МЕСАПАТАМІІ

У сярэдзіне VI ст. да н. э. тэрыторыі ўсіх блізкаўсходніх цывілізацый падпарадкавала Персідская імперыя. Персам удалося стварыць стройную сістэму кіравання заваяванымі землямі. Упершыню ў гісторыі з’явілася **імперыя**, якая выйшла за межы адной цывілізацыі.

Імперыя — буйная дзяржава на чале з імператарам, якая абапіраецца ў сваёй знешняй палітыцы на арганізаваную армію і вайсковае саслоўе.

Персідская дзяржава ў канцы VI — пачатку V ст. да н. э.

Тэрыторыі якіх старажытных цывілізацый увайшлі ў склад Персідскай Імперыі? Карыстаючыся дадатковымі крыніцамі інфармацыі, даведайцеся, дзякуючы чаму персідскім уладарам удалася на працягу амаль двухсот гадоў утрымліваць кантроль над велізарнай падпарадкаванай тэрыторыяй.

Ад дэспатыі да поліса

5. Арганізацыя старажытнагрэчаскага поліса.

Адна з найважнейшых асаблівасцей старажытнагрэчаскай цывілізацыі заключалася ў стварэнні яе адным народам — грэкамі, або элінамі. Старажытная Грэцыя ніколі не была адзінай дзяржавай. У гісторыі гэтага рэгіёна можна вылучыць некалькі перыядаў, кожны з якіх меў свае асаблівасці. Пер-

шыя дзяржаўныя ўтварэнні паўсталі на востраве Крыт і на поўдні мацерыковай часткі Грэцыі (пераважна на паўвостраве Пелапанэс). Паводле сваёй палітычнай і сацыяльнай структуры яны былі падобныя да дэспатыі усходніх цывілізацый (неабмежаваная ўлада правадыра, разгалінаваны дзяржаўны апарат, існаванне палацавых і храмавых гаспадарак і да т. п.). У канцы XIII — пачатку XII ст. да н. э. крыта-мікенская цывілізацыя была разбурана плямёнамі грэкаў-дарыйцаў, што ўварваліся на Балканскі паўвостраў. Гэта прывяло да запусцення гарадоў, заняпаду рамёстваў, спынення будаўніцтва каменных палацаў і крэпасцей, знікнення пісьменства.

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ СТАРАЖЫТНАЙ ГРЭЦЫІ

Напрыканцы «цёмных вякоў», што насталі пасля крыта-мікенскага перыяду, у Грэцыі зноў паўстаюць дзяржавы. Своеасаблівай формай арганізацыі старажытнагрэчаскага грамадства робіцца поліс, які спалучае ў сабе дзяржаву і абшчыну. *Поліс* уяўляў сабой невялікі горад-дзяржаву з вясковай акругай. Яго грамадзянамі з’яўляліся свабодныя мужчыны з ліку карэнных жыхароў, якія мелі ва ўласнасці зямельны ўчастак. Грамадзянін старажытнагрэчаскага поліса меў права ўдзельнічаць у дзяржаўным кіраванні — абіраць і быць абраным у органы ўлады. У той жа час ён павінен быў няўхільна выконваць і свае абавязкі, звязаныя з кіраваннем і нясеннем ваеннай

**Характэрныя рысы
поліснага ладу**

службы. Такім чынам, правы і абавязкі грамадзяніна былі шчыльна знітаваныя. Страта грамадзянства або выгнанне з поліса былі самым страшным пакараннем для грэка. Апроч грамадзян у полісе жылі вольныя жыхары (перасяленцы з іншых тэрыторый, жанчыны), а таксама рабы. Яны не мелі грамадзянскіх правоў і не дапускаліся да ўдзелу ў кіраванні дзяржавай. Эканамічнай асновай поліса было рабства класічнага тыпу.

Вялікая грэчаская каланізацыя

Нарастанне патрэбы полісаў у зямлі, сыравіне, рабочай сіле спрыяла *Вялікай грэчаскай каланізацыі* (VIII–VI стст. да н. э.). У яе выніку грэкі заснавалі каля 300 калоній і рассяліліся па ўсім Міжземнамор’і і ўзбярэжжы Чорнага мора.

Абапіраючыся на картасхему, выкажыце сваю думку, чаму грэкі ў меншай ступені каланізоўвалі паўднёвае ўзбярэжжа Міжземнага мора.

Найбуйнейшымі полісамі былі Афіны, Спарта, Фівы, Карынф, Мілет і інш. Кожны з іх імкнуўся захаваць сваю свабоду, самастойнасць і незалежнасць, таму ў Старажытнай Грэцыі так і не была створана адзіная дзяржава. Полісы не былі аднолькавыя па сваёй будове, характары ўлады і арганізацыі кіравання. Калі ў Афінах усталявалася *дэмакратычная* (ад лац. «народаўладдзе») сістэма з верхавенствам прынцыпаў грамадзянскасці, законнасці і палітычнай свабоды, дык Спарта ўяўляла сабой поліс *алігархічнага* (ад лац. «улада нямногіх») тыпу з моцнай ваеннай арганізацыяй.

6. Старажытнарымская абшчына і дзяржаўная ўлада. Старажытнарымская цывілізацыя дасягнула поспехаў у самых розных галінах, вонкавым выражэннем якіх стала стварэнне дасканалай вайскавай арганізацыі, што дазволіла зацвердзіць панаванне Рыма на велізарнай тэрыторыі. У створанай рымлянамі імперыі асаблівае значэнне набылі дзяржаўныя інстытуты і права, дасягнулі дасканаласці вайсковая справа і будаўніцтва, квітнелі многія рамёствы і галіны навукі.

На працягу ўсёй гісторыі Старажытнага Рыма, ад эпохі цароў да позняй імперыі, захоўвалася рымская грамадзянская абшчына, якая не была закам'янелым утварэннем, а змянялася з развіццём дзяржавы. Першапачаткова паўнапраўнымі грамадзянамі была толькі невялікая група мужчын, якія прыйшлі з заснавальнікам Рыма Ромулам на рымскія пагоркі. Ад іх утварыліся патрыцыі (ад лац. «айцы»), якія склалі пануючы слой у рымскай абшчыне і сфарміравалі раду старэйшын — сенат (ад лац. «старац»). Астатнія свабодныя члены абшчыны належалі да плебеяў. Некалькі стагоддзяў працягвалася барацьба плебеяў за атрыманне грамадзянскіх правоў, перш за ўсё за права на ўдзел у кіраванні дзяржавай. Пасля іх перамогі ў III ст. да н. э. адбылася кансалідацыя рымскага народа

Афіны і Спарта —
два тыпы поліснага
ладу

Поспехі старажытна-
рымскай цывілізацыі

Старажытнарымская
грамадзянская абшчына

і канчаткова склалася рымская грамадзянская абшчына.

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ СТАРАЖЫТНАГА РЫМУ

Царскі Рым

(сярэдзіна VIII — канец VI ст. да н. э.)

Рымская рэспубліка

(VI — канец I ст. да н. э.)

Рымская імперыя

(I ст. да н. э. — V ст. н. э.)

Які крытэрыі пакладзены ў аснову перыядызацыі Старажытнага Рыма? Дайце вызначэнне паняццяў «манархія», «рэспубліка».

Рымская імперыя была дастаткова моцнай дзяржавай. Аднак пад уплывам унутраных супярэчнасцей і знешніх нападаў імперыя ў V ст. н. э. пала.

7. Беларускія землі ў эпоху Антычнасці. Храналагічныя рамкі перыяду Антычнасці адпавядалі перыяду жалезнага веку на тэрыторыі Беларусі.

Звесткі пра беларускія землі толькі зрэдку траплялі на старонкі твораў антычных аўтараў, часцяком набываючы фантастычныя рысы.

Упершыню пра насельніцтва беларускіх зямель, магчыма, згадаў у сваёй вядомай «Гісторыі» Геродот (V ст. да н. э.). Расказваючы пра народы Паўночнага Прычарнамор'я, якія адрозніваліся звычаямі і ладам жыцця ад скіфаў, старажытнагрэчаскі вучоны называе іх неўрамі. Дыскусіі наконт таго, кім былі тыя народы, не сціхаюць. Пад неўрамі разумеюць і ранніх славян, і балтаў, і кельтаў. Гэта менавіта ў іх Геродот і іншыя антычныя аўтары заўважылі здольнасць кожнага чалавека раз на год ператварацца на некалькі дзён у ваўка.

У перыяд жалезнага веку, нягледзячы на аддаленасць ад асноўных цэнтраў старажытнарымскай цывілізацыі, беларускія землі мелі ўстойлівыя кантакты з Прычарнамор'ем (Скіфіяй), Прыбалтыкай,

Волга-Окскім міжрэччам, кельцкім светам і пазней правінцыйна-рымскімі культурамі Сярэдняй Еўропы.

У першай палове 1-га тыс. н. э. ва ўмовах умацавання і пашырэння межаў Рымскай імперыі яе ўплыў адчулі і беларускія землі, што адбілася, напрыклад, у распаўсюджанні рымскіх манет.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

На тэрыторыі Беларусі часцяком знаходзяць рымскія манеты, як адзінкавыя асобнікі, так і цэлыя скарбы. Большасць знаходак выяўлены ў заходніх абласцях рэспублікі — Брэсцкай і Гродзенскай. Адным з найбуйнейшых па колькасці рымскіх манет з’яўляецца Алекшыцкі скарб, знойдзены ў Бераставіцкім раёне Гродзенскай вобласці.

Здзейсніце віртуальны тур у гісторыю грашовага абарачэння «перыяду рымскага дэнарыя», наведаўшы Музей грошай Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь (<https://moneymuseum.by>).

1. Чым можна растлумачыць той факт, што большасць рымскіх скарбаў знойдзены на тэрыторыі Брэсцкай і Гродзенскай абласцей?
2. Калі быў знойдзены скарб у Бераставіцкім раёне Гродзенскай вобласці? Якое яго месца і дзе ён захоўваецца?
3. Ці вядомыя выпадкі знаходжання манет іншых старажытных дзяржаў на тэрыторыі Беларусі?

Алекшыцкі манетна-рэчавы скарб

8. Асноўныя культурныя дасягненні старажытных цывілізацый. Цывілізацыі Старажытнага Усходу і Антычнасці пакінулі пасля сябе багатую і разнастайную культурную спадчыну, якая аказала значны ўплыў на станаўленне сучаснай сусветнай цывілізацыі.

Адным з найважнейшых іх дасягненняў стала вынаходства пісьменства. Найбольш старажытнай лічылца шумерская сістэма пісьма — *клінапіс*, што з’явіўся ў сярэдзіне 4-га тыс. да н. э. Асноўным матэрыялам для пісьма ў Міжрэччы была гліна.

Развіццё пісьменства і культуры ў найстаражытнейшых цывілізацыях

На мяжы 4–3-га тыс. да н. э. з’явілася старажытнаегіпецкая *іерагліфічная* пісьмовасць. Егіпцяне высякалі надпісы на камені і пісалі на папірусе.

У Старажытным Кітаі *іерагліфічная* пісьмовасць складалася ў пачатку 2-га тыс. да н. э. Кітайцы першыя пачалі выкарыстоўваць для пісьма паперу. Фінікійцы сталі стваральнікамі першага алфавіта (XI ст. да н. э.), які складаўся з 22 зычных знакаў-літар. Старажытнагрэчаскае пісьмо ўзнікла ў пачатку IX ст. да н. э. на аснове ўдасканаленага фінікійскага алфавіта. На базе грэчаскага пісьма рымляне стварылі свой алфавіт — лацінскі, якім карыстаюцца многія народы і ў наш час.

ФІНІКІЙСКИ АЛФАВИТ

𐤀	’	𐤁	Т	𐤂	Р
𐤃	В	𐤄	У	𐤅	Ѕ
𐤆	Г	𐤇	К	𐤈	Q
𐤉	D	𐤊	L	𐤋	R
𐤌	H	𐤍	M	𐤎	Š
𐤏	W	𐤐	N	𐤑	X
𐤒	Z	𐤓	S		
𐤔	H	𐤕	’		

ГРЭЧАСКИ АЛФАВИТ

Α α	Β β	Γ γ	Δ δ
Ε ε	Ζ ζ	Η η	Θ θ
Ι ι	Κ κ	Λ λ	Μ μ
Ν ν	Ξ ξ	Ο ο	Π π
Ρ ρ	Σ σς	Τ τ	Υ υ
Φ φ	Χ χ	Ψ ψ	Ω ω

Як грэкі ўдасканалілі фінікійскі алфавіт?

З’яўленне пісьмовасці спрыяла развіццю літаратуры. Да сусветных шэдэўраў можна аднесці месапатамскі «Эпас аб Гільгамешы», Біблію, індыйскія «Веды», паэмы «Махабхарата» і «Рамаяна», філасофскую прозу Кітая, старажытнагрэчаскія паэмы Гамера «Іліяда» і «Адысея» і інш.

Неабходнасць вырашэння практычных задач спрыяла развіццю навуковых ведаў. Дзякуючы абраду бальзамавання старажытнаегіпецкія медыкі добра ведалі будову цела, што дазваляла ім лекаваць

Поспехі ў развіцці
навукі

многія хваробы. Жыхары Старажытнай Індыі першыя звярнулі ўвагу на спадчынную прыроду захворванняў, іх залежнасць ад навакольнага асяроддзя. Кітайскія медыкі першыя пачалі выкарыстоўваць іголкаўколанне, ужывалі ў якасці лекаў чай. Рымляне вынайшлі наркоз, рабілі пластычныя аперацыі. «Клятва Гіпакрата», у аснове якой ляжаць погляды старажытнагрэчаскага медыка, з'яўляецца этычнай асновай паводзін сучасных урачоў.

Егіпцяне мелі ўяўленне пра дробы, стварылі геаметрыю. Шумеры ўвялі шасцідзсятковы лік: 360 градусаў у акружнасці, 60 хвілін у гадзіне і 60 секунд у хвіліне. Індыйцы вынайшлі дзсятковую сістэму лічэння і паняцце «нуль». Велізарны ўнёсак у развіццё навуковых ведаў зрабілі грэкі і рымляне.

Шырокае развіццё ў старажытнасці атрымалі архітэктура, скульптура і жывапіс. Антычнай цывілізацыі мы ўдзячныя за такія віды грамадскіх відовішчаў, як тэатр, цырк, Алімпійскія гульні і інш.

Мастацтва
і грамадскія
відовішчы

АРХІТЭКТУРНАЯ СПАДЧЫНА СТАРАЖЫТНЫХ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙ

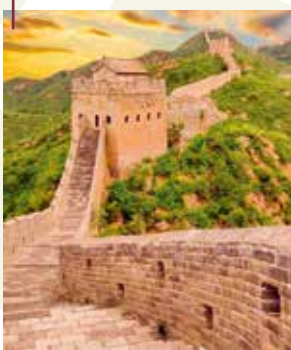
Вялікі зікурат Ура

XXI ст. да н. э.

Вялікая кітайская сцяна

III ст. да н. э.

Храм Амон-Ра ў Луксоры

XIV ст. да н. э.

Акропаль у Афінах

V ст. да н. э.

Калізей у Рыме

I ст. н. э.

Знайдзіце па адным цікавым факце пра кожную пабудову.

Узнікненне хрысціянства

Монатэізм — вера ў існаванне адзінага Бога.

Спадчынай старажытнарымскай цывілізацыі з'яўляецца зараджэнне новай рэлігіі — хрысціянства, якое з цягам часу ператварылася ў адну з самых масавых сусветных рэлігій. Хрысціянства ўзнікла ў пачатку I ст. у аддаленай правінцыі Рымскай імперыі Іудэі сярод яўрэйскага насельніцтва. Гэта **монатэістычная рэлігія**, у аснове яе ляжыць вера ў аднаго ўсёмагутнага Бога-творцу, які выяўляецца ў трох Асобах — Айца, Сына і Святога Духа. Бог Сын — Ісус Хрыстос — з'явіўся на свет для ўратавання чалавецтва. Першапачаткова рымскае язычніцкае грамадства рэзка асуджала хрысціянства і цягам трох стагоддзяў жорстка пераследавала яго прыхільнікаў. Толькі ў 313 г. імператар Канстанцін Вялікі выдаў Міланскі эдыкт, які дазваляў хрысціянам свабодна вызнаваць сваю рэлігію.

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Шмат якія словы, што мы сёння актыўна выкарыстоўваем у паўсядзённым жыцці, маюць грэчаскае або лацінскае паходжанне. Яны настолькі звыклыя, што пра іх замежнае паходжанне ніхто не здагадваецца.

1. Слова «школа» першапачаткова ўзнікла ў Старажытнай Грэцыі і азначала «вольны час, адпачынак». Што мелася на ўвазе пад вольным часам? Ці супадае значэнне слова «школа» ў сучасным яго разуменні са старажытна-грэчаскім тлумачэннем?
2. Назвы большасці вучэбных прадметаў, якія вы вывучаеце ў школе, таксама маюць грэчаскае паходжанне. Пра якія вучэбныя прадметы ідзе гаворка?
3. Многія імёны, як мужчынскія, так і жаночыя, маюць старажытныя карані. Вызначце, з якой мовы запазычана ваша імя. Што яно першапачаткова значыла? Назавіце самых вядомых у гісторыі асоб з падобным імем.

Культурныя дасягненні старажытных цывілізацый у тым ці іншым выглядзе захаваліся ў многіх сферах жыцця: ад мастацтва і архітэктуры да філасофіі і навукі — і дагэтуль уражваюць нас сваёй прыгажосцю і глыбінёй.

Вынікам паступальнага развіцця чалавечага грамадства стала ўзнікненне цывілізацый. Адны з іх паўсталі ў далінах рэк (Егіпет, Месапатамія, Кітай, Індыя), іншыя — на марскім узбярэжжы (Грэцыя і Рым). Назапашаны імі досвед, багатая і разнастайная матэрыяльная і духоўная культура аказалі заўважны ўплыў на станайленне сучаснай сусветнай цывілізацыі.

калі ў свеце...

4–2-е тыс. да н. э. — узнікненне першых цывілізацый

на тэрыторыі Беларусі...

Сярэдзіна 3-га тыс. да н. э. — рассяленне індаеўрапейцаў на тэрыторыі Беларусі

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Дзе і калі зарадзіліся найстаражытнейшыя цывілізацыі свету? Чаму іх называюць «рачымі»?
2. Якое значэнне ў старажытным свеце мела рабства? Паразважайце, ці маглі старажытныя цывілізацыі пазбегнуць рабскага падпарадкавання чалавека.
3. Што такое дэспатыя? Пералічыце характэрныя рысы ўсходніх дэспатый.
4. Назавіце падабенствы паміж грэчаскім полісам і рымскай грамадзянскай абшчынай. Ці існавалі адрозненні?
5. Што сведчыць пра сувязь беларускіх зямель з антычнымі цывілізацыямі?
6. Складзіце топ-5 культурных дасягненняў Старажытнага свету, значных для развіцця сучасных цывілізацый. Абгрунтуйце свой выбар.
7. Распрацуйце памятку турысту «Пяць месцаў, якія трэба паглядзець пры наведванні Егіпта» (Італія, Грэцыя і да т. п.). Прапанаваныя для агляду славацкі павінны адносіцца да гісторыі Старажытнага свету.
8. Складзіце тэзісны план адказу на тэму: «Агульныя і адметныя рысы ў развіцці старажытных цывілізацый».

Практыкум па раздзеле «Станаўленне найстаражытнейшых цывілізацый. Беларусь у дадзяржаўны перыяд»

Выяўленне заканамернасці і выпадковасці

1. Пасля знаёмства з гісторыяй эвалюцыі чалавека можа паўстаць пытанне: «Чаму менавіта краманьёнцу выпаў лёс стаць першародкам усіх сучасных людзей, хоць былі і іншыя галіны на агульна-началавечым дрэве жыцця?». Высокія шанцы на «поспех» у працягу роду мелі неандэртальцы, але яны не вытрымалі першабытнай канкурэнцыі і каля 30 тыс. гадоў таму зніклі.

МАГЧЫМЫЯ ПРЫЧЫНЫ ГІБЕЛІ НЕАНДЭРТАЛЬЦАЎ

- Змяненне клімату падчас апошняга абледзянення або «вулканічная катастрофа» (моцнае пахаладанне пасля забруджвання атмасферы попелам, масавая гібель жывёл, на якіх яны палявалі, і да т. п.)

- Невялікая колькасць і нізкая нараджальнасць не дазволілі ім усталявацца на планеце
- Уварванне ў Еўропу і на Блізкі Усход краманьёнцаў, якія часткова асімілявалі, а пасля і знішчылі сваіх сапернікаў дзякуючы розуму і адноснай шматлікасці

А. Падзяліцеся на тры каманды, кожная з якіх будзе адстойваць пэўную групу прычын вымірання неандэртальца, і правядзіце дыскусію на тэму «Чаму вымерлі неандэртальцы?». Пры неабходнасці скарытайцеся дадатковымі крыніцамі інфармацыі (напрыклад, кнігай расійскага археолага Л. Вішняцкага «Неандертальцы. Хроніка несастояўшагася чалавечества» або публікацыямі на навукова-асветніцкім інтэрнэт-партале *Antropogenez.ru*).

Б. Па выніках дыскусіі зрабіце вывад: ці было знікненне неандэртальца як віду выпадковасцю або заканамернасцю гістарычнага развіцця.

Адрозненне факта ад меркавання

2. Уменне адрозніваць факты ад меркаванняў дапамагае лепш арыентавацца ў сучаснай інфармацыйнай прасторы і прымаць абгрунтаваныя рашэнні ў дачыненні да інфармацыі, якая паступае. Праверце, ці валодаеце вы такімі ўменнямі. Выканайце заданні.

А. Прачытайце тэкст. Пералічыце змены, якія адбыліся ў чалавеку і з чалавекам у выніку пераходу ад збіральніцтва да земляробства.

Пра з'яўленне вытворчай гаспадаркі на тэрыторыі Беларусі, у прыватнасці земляробства, сведчыць знойдзены археолагамі пылок акультураных злакаў — пшаніцы і ячменю, а таксама пустазелля. Самае старажытнае яго месцазнаходжанне выяўлена на тэрыторыі Беларускага Палесся, яго ўзрост — 7 тысяч гадоў. Праз некалькі стагоддзяў найбуйнейшае вынаходства чалавецтва дасягнула цэнтральных раёнаў Беларусі: пылок пшаніцы знойдзены каля стаянкі Заценне ў Лагойскім раёне Мінскай вобласці. Напрыканцы неаліту сляды земляробства з'явіліся і на поўначы Беларусі. Сведчаннем яго значнага пашырэння з'яўляюцца таксама знаходкі пэўных прылад працы: сякер, сярпоў, матык, тарак для зерня. Сама ж ідэя земляробства, як ужо было сказана раней, была запазычана старажытным насельніцтвам Беларусі ў індаеўрапейцаў.

Б. Прачытайце сцвярджэнні. Укажыце пазіцыі, у якіх змяшчаюцца факты, і пазіцыі, у якіх выказана меркаванне. Свой адказ аргументуйце.

1) Земляробства дазволіла людзям лепш харчавацца.

2) Менш разнастайнае харчаванне земляробаў у параўнанні з паляўнічымі прывяло да ўзнікнення новых хвароб.

3) Аселы лад жыцця земляробаў абумовіў з'яўленне прыкмет антысанітарыі.

4) З пераходам да земляробства ў чалавека з'яўляецца паняцце «дом» у сучасным яго разуменні.

Факт	Меркаванне

Прапануйце свае варыянты сцвярджэнняў для дадзенай табліцы.

Ажыццяўленне пошуку інфармацыі

3. Адною з прыкмет неалітычнай рэвалюцыі з'яўляецца пераход да жывёлагадоўлі. Прыручэнне розных відаў жывёл было не аднамоментнай падзеяй, а ўяўляла сабой тысячагадовы працэс.

А. Даведайцеся час прыручэння розных відаў жывёл (не менш чым сямі).

Б. Прадстаўце знойдзеныя вамі звесткі на стужцы часу.

В. Якая птушка была прыручана першай на еўрапейскім кантыненте?

Г. Выкажыце здагадку аб прычынах ранейшага і пазнейшага прыручэння той ці іншай жывёлы.

Д. Даведайцеся, што такое «прынцып Ганны Карэнінай» і як ён выкарыстоўваецца ў вывучэнні працэсу прыручэння дзікіх звяроў старажытнымі людзьмі.

Аддзяленне галоўнага ад другаснага

4. Эпоха першабытнасці часцяком уяўляецца сучаснаму чалавеку як нешта прымітыўнае: людзі жылі ў напрудзікіх умовах і дбалі толькі пра тое, як знайсці сабе харчаванне. Аднак вы ўжо ведаеце, што свет першабытнага чалавека быў нашмат больш складаны, чым здаецца на першы погляд. У тым ліку яго духоўны свет, які нашы далёкія продкі выяўлялі праз рэлігійныя дзеянні і розныя віды мастацтва.

Вылучыце ў прапанаваным ніжэй тэксце галоўную і другасную інфармацыю, якая выкарыстоўваецца для характарыстыкі вераванняў нашых продкаў.

У каменным веку паляўнічыя-збіральнікі ўжо ўмелі выразаць фігуркі людзей і жывёл з дрэва, каменю, косці.

*Статуэткі людзей.
Неаліт. В. Асавец-2.
Бешанковіцкі раён
Віцебскай вобласці*

Драўляная статуэтка даволі дакладна перадае вобраз мужчыны канца каменнага веку. Выразаная з рогу выява ўяўляе сабой мужчыну з выцягнутым тварам, высокім ілбом і вострым падбароддзем.

*Касцяная фігурка аленя.
Неаліт. В. Асавец-2.
Бешанковіцкі раён
Віцебскай вобласці*

Статуэтка аленя перадае пластыку жывёлы. Таксама захаваліся касцяныя статуэткі ў выглядзе лася, качкі, чаплі, змяі. Усе гэтыя жывёлы маглі выступаць у якасці татэмаў радавога калектыву.

Вялікая роля палявання ў жыцці старажытнага насельніцтва знайшла адлюстраванне ў разнастайных амулетах з зубоў ваўка, лісы, пясца і іншых жывёл. Лічыцца, што яшчэ з часоў палеаліту на беларускіх землях існаваў культ ваўка, сведчаннем чаго выступаюць рытуальныя пахаванні гэтага звера. Прысвойвальныя формы гаспадаркі захоўвалі сваю пануючую ролю і ў неаліце, нягледзячы на з'яўленне земляробства і жывёлагадоўлі. Таму жыхары беларускіх зямель па-ранейшаму карысталіся амулетами з прасвідраваных зубоў мядзведзя і дзіка.

*Фрагмент амулета з косці
ў выглядзе галавы вужа.
Неаліт. В. Асавец-2.
Бешанковіцкі раён
Віцебскай вобласці*

Звярніце ўвагу: амулет мае скразную адтуліну — відаць, яго насілі як цэнтральную частку караляў або нашывалі на вопратку. Паламаўся ён не выпадкова — яго спярша надрэзалі, а пасля адламалі вужу галаву. Ёсць меркаванне, што гэтыя дзеянні насілі магічны характар: або нехта спрабаваў нашкодзіць уладальніку касцянога вужа, або ў важны момант амулет не спрацаваў і сам уладальнік «пакараў» яго такім чынам.

Вызначэнне ролі асобы ў гісторыі

5. Як вядома, гісторыю ствараюць людзі. Эпоха першабытнасці характарызуецца панаваннем калектывізму ва ўсіх галінах жыцця грамадства. Вылучыць вынікі дзейнасці канкрэтнага чалавека не ўяўляецца магчымым. Аднак з узнікненнем у Старажытным свеце лакальных цывілізацый у гісторыі ўпершыню з'яўляюцца імёны выбітных людзей, чья дзейнасць паўплывала на далейшы ход гістарычнага развіцця мясцовасці, дзяржавы, рэгіёна або ўсяго чалавецтва. Такіх людзей называюць гістарычнымі асобамі.

Паразважайце пра ролю асобы ў гісторыі. Выканайце заданні.

А. Запоўніце табліцу «Гістарычныя асобы Старажытнага свету». Суаднясіце імя гістарычнага дзеяча з яго выявай (пакажыце літару ў адпаведным слупку табліцы).

Б. Прапануйце свой варыянт гістарычнай асобы, якая, на ваш погляд, з’яўляецца знакавай постацю ў гісторыі Старажытнага свету. Звесткі пра яе запішыце ў адпаведным радку табліцы.

В. Зрабіце вывад пра ролю асобы ў гісторыі.

Гістарычная асоба	Выява	Дзяржава	Дзейнасць	Роля ў гісторыі
Хамурапі				
Саламон				
Клеопатра				
Геродот				
Аляксандр Македонскі				
Юлій Цэзар				
Асоба на выбар				
Вывад				

Абагульненне па раздзеле «Станаўленне найстаражытнейшых цывілізацый. Беларусь у дадзяржаўны перыяд»

Працуем з паняццямі

1. Прачытайце пералік паняццяў, з якімі вы сустракаліся, калі вывучалі раздзел.

Антычнасць, краманьёнец, цывілізацыя, імперыя, стаянка, бронзавы век, іерогліф, рэлігія, фараон, суседская абшчына, інда-еўрапейцы, усходняя дэспатыя, наскальны жывапіс, неалітычная рэвалюцыя, дзяржава, абвадняльнае земляробства, мегаліт, патрыярхальнае рабства, поліс.

Выканайце заданні.

А. Падзяліце паняцці на дзве групы і змясціце іх у адпаведныя слупкі табліцы.

Першабытнае грамадства	Старажытныя цывілізацыі

Б. Выберыце паняцці, прыдатныя для апісання Беларусі ў старажытнасці. Раствлумачце іх значэнне, канкрэтызуйце прыкладамі вывучаных гістарычных падзей, з'яў і працэсаў.

2. Паняцце «грамадзянін» мае глыбокія гістарычныя карані. Паразважайце пра яго значэнне, выконваючы прапанаваныя заданні.

А. Прачытайце тэкст клятвы, якую давалі 18-гадовыя юнакі, калі рабіліся паўнапраўнымі афінскімі грамадзянамі. Назавіце асноўныя каштоўнасці афінян.

«Я не зняслаўлю свяшчэннай зброі і не пакіну таварыша ў бітве; буду абараняць і адзін, і з многімі ўсё святое і заветнае; не паменшу моцы і славы айчыны, але павялічу іх; буду разумна падпарадкоўвацца існуючаму ўраду і законам, якія ўсталяваны і маюць быць прынятыя, а калі хто будзе намагацца знішчыць законы або не падпарадкоўвацца ім, я не дапушчу і буду змагацца супраць яго і адзін, і з усімі; буду таксама шанаваць айчынныя святыні. У гэтым няхай будуць мне сведкамі багі».

Б. У старажытнарымскай абшчыне існавала цесная сувязь паміж паняццямі «грамадзянін», «ваяр» і «землеўласнік». Раствлумачце, у чым яна заключалася.

В. Што для вас значыць «быць грамадзянінам»? Сфармулюйце сучаснае вызначэнне паняцця «грамадзянін». Якія каштоўнасці з клятвы афінян актуальныя і сёння?

Чытаем і пераўтвараем розныя віды тэкстаў

3. Разгледзьце картасхему «Палеалітычныя стаянкі на тэрыторыі Беларусі» і растлумачце прычыну такога іх размяшчэння. На падставе прапанаваных крыніц інфармацыі (картасхема, макет, інфармацыя пра Бердыжскую стаянку) апішыце адзін дзень з жыцця насельніка падобнай стаянкі.

Палеалітычныя стаянкі
на тэрыторыі Беларусі

Пра Бердыжскую стаянку

Бердыжская стаянка — археалагічны помнік эпохі палеаліту, знаходзіцца ў Чачэрскім раёне Гомельскай вобласці. Знайшоў стаянку ў 1926 г. вядомы беларускі археолаг К. М. Палікарповіч. Паводле легенды, у працэсе выведарк у даліне Сожа ён спыніўся на беразе ручая каля вёскі Падлужжа і разгаварыўся з пастухом, які сядзеў на велізарным валуне.

Вучоны заўважыў, што гэта не камень, а чэрап дарослага маманта, які быў аблеплены зямлёй і страціў форму пасля доўгага знаходжання на паверхні. Хуткі агляд схілу паказаў, што гэта не выпадковая знаходка.

Раскопкі Бердыжскай стаянкі праводзіліся з 1926 да 1973 г., у выніку была раскапана плошча амаль 500 м². Знойдзена больш за 1000 крэменяў са слядамі апрацоўкі (наканечнікі дзід, скрабкі, прымітыўныя разцы, нажападобныя пласціны і інш.) і каля 2000 цэлых і разбітых костак розных жывёл, галоўным чынам маманта.

Матэрыялы раскопак захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь і Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Помнік занесены ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь.

4. Азнаёмцеся з апісаннем паселішча бронзавага веку.

У бронзавым веку на тэрыторыі Беларусі жылі ў невялікіх умацаваных паселішчах, якія месціліся ў далінах рэк. Жытлом служылі невялікія прамавугольныя напаяўзямянкі каркасна-слупавой канструкцыі, з адным або двума памяшканнямі, накрытыя двухсхільным дахам. Амаль каля кожнага жылта знаходзіліся наземныя гаспадарчыя пабудовы, якія прызначаліся для захоўвання збожжа, саломы, сена. У вялікіх паселішчах узводзіліся культавыя пабудовы, якія размяшчаліся воддаль ад жылта, далей ад людскога шуму.

Разгледзьце фотаздымкі музейнай экспазіцыі і вызначыце месца размяшчэння наступных аб'ектаў: жылто бронзавага веку, гаспадарчыя пабудовы, культавае збудаванне. Аргументуйце свой выбар.

Археалагічны музей пад адкрытым небам у Белавежскай пушчы.
Паселішча бронзавага веку

Аналізуем, тлумачым і разважаем

5. Выявіце прычыну і вынік у наступных парах падзей:

жыццё радавымі абшчынамі	працаёмкасць здабывання ежы
узнікненне рэлігійных уяўленняў	пахаванні суродзічаў
удасканаленне каменных прылад працы насельніцтвам Беларусі ў эпоху бронзы	невялікая колькасць бронзавых вырабаў на тэрыторыі Беларусі
пашырэнне на тэрыторыі Беларусі земляробства	з'яўленне шахтаў па здабычы крэменю на захадзе Беларусі
з'яўленне сацыяльнай няроўнасці	выкарыстанне металаў для вырабу прылад працы і зброі
узнікненне дзяржаў Старажытнага Усходу	патрэба ў будаўніцтве ірыгацыйных сістэм
развіццё гандлю	стварэнне алфавітнай пісьмовасці
нізкая прадукцыйнасць працы	выкарыстанне рабскай працы

6. У паўсядзённым маўленні мы часта выкарыстоўваем фразеалагічныя звароты. Многія з іх сваімі каранямі сыходзяць у антычны час. Напрыклад, *нітка Арыядны; са шчытом або на шчыце; перайсці Рубікон; яблык раздору; ахілесавы пята; пірава перамога; разрубіць гордыеў вузел; скрыня Пандоры; сізіфава праца; «І ты, Брут»; траянскі конь; тытанічная праца.*

А. Успомніце, якія з прапанаваных фразеалагізмаў вядуць сваё паходжанне з міфаў, а якія з'яўляюцца адгалоскамі гістарычных падзей.

Б. Выберыце найбольш цікавы для вас фразеалагізм, выявіце вытокі яго паходжання, растлумачце сэнс, прывядзіце прыклады ўжывання ў мове.

Параўноўваем

7. Параўнайце агульнаасветную археалагічную перыядызацыю з перыядызацыяй першабытнасці на тэрыторыі Беларусі.

Археалагічныя перыяды		Агульнаасветная перыядызацыя	Перыядызацыя на тэрыторыі Беларусі	
Каменны век	Палеаліт (старажытны каменны век)	ранні	2,6 млн гадоў таму — 200 тыс. гадоў таму	
		сярэдні	200 — 40–35 тыс. гадоў таму	
		позні	40–35 тыс. гадоў таму — 10-е тыс. да н. э.	
	Мезаліт (сярэдні каменны век)		10–8/7-е тыс. да н. э.	9–5-е тыс. да н. э.
	Неаліт (новы каменны век)		8/7–4-е тыс. да н. э.	Канец 5-га — канец 3-га тыс. да н. э.
Бронзавы век		3-е тыс. да н. э. — VIII ст. да н. э.	2-е тыс. да н. э. — VIII ст. да н. э.	
Жалезны век		VIII ст. да н. э. — 476 г. н. э.	VII ст. да н. э. — канец V ст. н. э.	

А. Які перыяд быў самы доўгі ў гісторыі чалавецтва?

Б. Растлумачце прычыны немагчымасці вылучэння адзіных храналагічных межаў гістарычных перыядаў для розных рэгіёнаў свету.

В. На падставе параўнання перыядызацый зрабіце вывад.

Сістэматызуем веды

8. Пералічыце перавагі бронзавых прылад працы і зброі ў параўнанні з каменнымі і жалезнымі перада бронзавымі.

9. Запоўніце табліцу «Змены ў жыцці старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі». Зрабіце вывад.

Археалагічны перыяд		Тып гаспадаркі / заняткі	Прылады працы	Сацыяльныя адносіны	Духовная культура
Каменны век	<i>Палеаліт</i>				
	<i>Мезаліт</i>				
	<i>Неаліт</i>				
Бронзавы век					
Жалезны век					

10. Выкарыстоўваючы стужку часу, прапанаваную ў пачатку гэтага раздзела, выканайце заданні.

А. Складзіце аповед пра развіццё беларускіх зямель у старажытнасці.

Б. Якімі падзеямі/з’явамі/працэсамі вы б дапоўнілі наяўную стужку часу? Прапануйце форму для іх абазначэння (карта, карціна, фотаздымак, цытата, фрагмент крыніцы, дата і інш.).

Наш край у старажытнасці

1. Складзіце спіс крыніц, з якіх можна пачарпнуць інфармацыю пра гістарычнае развіццё вашай мясцовасці ў старажытнасці.

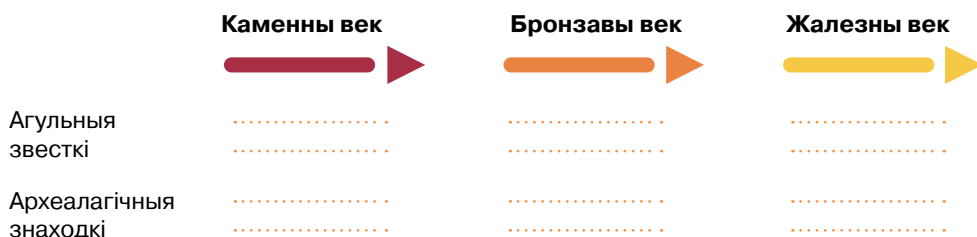
Шматтомнае серыйнае выданне «Памяць» — гэта гісторыка-дакументальная хроніка гарадоў і раёнаў Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён. Асноўнае прызначэнне серыі — пазнаёміць з гісторыяй, культурай, славацямі раёнаў, вядомымі людзьмі, ушанаваць памяць воінаў, якія загінулі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. З 1985 да 2005 г. было выдадзена больш за 150 кніг, у якіх асвятляецца гісторыя ўсіх 118 раёнаў Беларусі. У выданнях шырока прадстаўлены дакументальныя і архіўныя матэрыялы, газетныя публікацыі, успаміны непасрэдных удзельнікаў і відавочцаў падзей, фальклорныя і этнаграфічныя матэрыялы.

Невыпадкова кнігі «Памяць» называюць рэгіянальнымі энцыклапедыямі. Яны будуць карысныя ўсім, хто любіць сваю малую радзіму і цікавіцца яе ўнікальнай гісторыяй.

Колькі кніг з серыі «Памяць» выдадзена ў вашай вобласці? Даведайцеся, ці выпушчана гісторыка-дакументальная хроніка «Памяць», прысвечаная гісторыі вашай мясцовасці.

2. Выявіце, як адбывалася засяленне тэрыторыі вашай мясцовасці. Пры адказе ўлічвайце наступныя фактары: ледавіковыя перыяды; час і напрамак адступлення апошняга ледавіка; шляхі міграцыі інда-еўрапейцаў (першая, другая хвалі) на тэрыторыі Беларусі. Даведайцеся, якія археалагічныя помнікі пацвярджаюць засяленне тэрыторыі вашага рэгіёна ў старажытнасці. Прывядзіце 1–2 прыклады.

А. Сістэматызуйце атрыманую інфармацыю і адлюструйце яе на стужцы часу.

Б. Зрабіце вывад пра асаблівасці засялення тэрыторыі вашай мясцовасці ў параўнанні з іншымі тэрыторыямі Беларусі.

3. Наведайце краязнаўчы музей, размешчаны ў вашай мясцовасці, і даведайцеся, ці існуюць артэфакты, якія сведчаць пра сувязь вашага краю з іншымі народамі і рэгіёнамі свету. Да такіх доказаў могуць адносіцца як знойдзеныя вырабы, так і матэрыялы, з якіх яны выраблены (напрыклад, бронза, бурштын і інш.).

4. Падрыхтуйце паведамленне (прэзентацыю) пра гістарычнае развіццё вашай мясцовасці ў старажытнасці.

СВЕТ У ЭПОХУ РАННЯГА ПЕРШЫЯ ДЗЯРЖАВЫ

862 г.

Рассяленне славян

Вялікае перасяленне народаў

Утварэнне саюзаў плямёнаў

Узнікненне ісламу і арабскія заваёвы

476 г.

622 г.

800 г.

882 г.

І ВЫСОКАГА СЯРЭДНЯВЕЧЧА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

980 г.

1067 г. 1101 г.

1161 г.

Стварэнне дзяржаўнасці

Феадальная раздробленасць

Крыжовыя паходы

988 г.

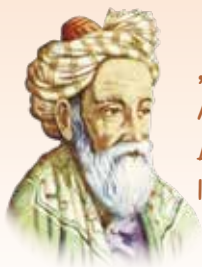
1054 г.

1204 г.

1215 г.

„ГЛЯДЗЕЛІ ДВОЕ ў АКНО.
АДЗІН УБАЧЫЎ БРУД АДНО.
ДРУГІ — ЛІСТОТУ, І НЯБЁСЫ,
І ПТУШАК ЦЁПЛАЮ ВЯСНОЙ”.

Раздзел II. СВЕТ У ЭПОХУ РАННЯГА І ВЫСОКАГА СЯРЭДНЯВЕЧЧА. ПЕРШЫЯ ДЗЯРЖАВЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

§ 7. Дзяржавы Ранняга і Высокага сярэднявечча на Захадзе

КАРЛ ВЯЛІКІ
РЫМЛЯНЕ ВІЗАНТЫЯ РЭКАНКІСТА
ФЕАДАЛЬНАЯ РАЗДРОБЛЕНАСЦЬ
ХЛОДВІГ КОДЭКС ЮСТЫНІЯНА
НАРМАНЫ ФРАНКІ
ВАРВАРЫ

Германскія плямёны
ў Еўропе

Вялікае перасяленне народаў — умоўная назва актыўных міграцыйных працэсаў (перамяшчэнняў розных плямёнаў) у Еўропе, Азіі ў IV–VII стст.

1. **Вялікае перасяленне народаў.** У пачатку Сярэднявечча Заходняя Еўропа была ахоплена актыўнай міграцыяй разнастайных плямёнаў, якая з'яўлялася часткай **Вялікага перасялення народаў**. Да IV ст. н. э. германскія плямёны жылі ў Скандынавіі, а таксама паміж Рэйнам, Віслай і Верхнім Дунаем. Асноўнымі прычынамі іх міграцыі, апроч кліматычных змен, былі наступныя: поспехі ў развіцці эканомікі спрыялі росту насельніцтва і, адпаведна, пошуку новых зямель для жыцця; эліта, якая фарміравалася (ваенныя ваякі і іх дружыннікі), імкнулася да захопу новых зямель і абагачэння; назіраліся пастаянныя сутыкненні паміж суседнімі плямёнамі.

§ 7. Дзяржавы Ранняга і Высокага сярэднявечча на Захадзе

З IV ст. варварскія плямёны, найперш германцы, пачалі актыўна пранікаць на тэрыторыю Рымскай імперыі (асабліва ў яе заходнюю частку). Рымская дзяржаўнасць не магла вытрымаць. Гісторыя Заходняй Рымскай імперыі скончылася ў 476 г. — пасля звяржэння апошняга заходнерымскага імператара Ромула Аўгуста. Тады ж скончылася гісторыя Старажытнага свету і пачалася новая яе старонка — **Сярэднія вякі**.

Сярэднія вякі — гістарычны перыяд з канца V да канца XV ст., які прыйшоў на змену Антычнасці і папярэднічаў Новаму часу.

Рассяленне варварскіх плямёнаў у Еўропе і Паўночнай Афрыцы

Узвышэнне варварскіх важакоў, захоп імі ўлады з апорай на дружыну прывялі да стварэння новых дзяржаў — так званых *варварскіх каралеўстваў*. Прычыну ваенных поспехаў германцаў гісторыкі бачаць у іх еднасці, большай у параўнанні з рымскімі грамадзянамі. У рымскай арміі ў той час было шмат наймітаў-варвараў, а рымскія рабы ахвотна падтрымлівалі варвараў, таму што бачылі сярод іх сваіх супляменнікаў.

Франкская дзяржава

2. Сярэднявеквая карта Еўропы. Новая палітычная карта Еўропы *Ранняя (V–IX стст.)* і *Высокага (X–XIII стст.) сярэднявечча* не была стабільная. Найвялікшая варварская дзяржава ўзнікла ў былой рымскай правінцыі Галія. Яе заснавальнікамі сталі франкі. У канцы V ст. іх кароль *Хлодвіг* паступова падпарадкаваў сабе амаль увесь рэгіён. Зацікаўлены ў спыненні вайсковых сутычак і рабаўніцтваў, ён заручыўся падтрымкай хрысціянскай царквы, прайшоў абрад хрышчэння і абярнуў у хрысціянства свой народ.

Хрышчэнне Хлодвіга.
Мастак Жан Ало. 1825 г.

«Францыя, старэйшая дачка Царквы...» Гэты папулярны выраз XIX ст. адсылае да таго, што Францыя, а дакладней Франкская дзяржава, стала першай сярэднявеквай дзяржавай, якая прыняла хрысціянства ад Папы Рымскага.

Калектыўнае хрышчэнне караля Хлодвіга разам з 3000 яго ваяроў дало франкам перавагу ў далейшым пашырэнні сваіх межаў.

Надмагільная пліта караля Хлодвіга ў саборы Парыжа. Горад зрабіўся сталіцай дзяржавы

Памятная манета ў гонар 1000-годдзя хрышчэння Францыі

§ 7. Дзяржавы Ранняя і Высокага сярэднявечча на Захадзе

За Хлодвігам быў складзены першы сярод усіх варварскіх каралеўстваў зборнік законаў, які атрымаў назву *Салічная праўда*.

Пасля смерці Хлодвіга пачаліся канфлікты паміж яго спадкаемцамі. Толькі праз 200 гадоў адзінства Франкскай дзяржавы было адноўлена каралём *Карлам Вялікім*. Атрымаўшы ў 800 г. імператарскую карону з рук самога Папы Рымскага, ён паставіў мэту стварыць адзіную хрысціянскую імперыю на германскіх і суседніх землях.

Менавіта тут, у Франкскай дзяржаве, у VIII–IX стст. былі закладзены асновы сярэднявечных парадкаў, якія пашырыліся практычна на ўсю Заходнюю Еўропу. Аднак Франкская імперыя неўзабаве распалася. У 843 г. унукі Карла Вялікага афіцыйна падзялілі яе на тры дзяржавы. Прычынай таго сталі не толькі амбіцыі нашчадкаў імператара, але і плошча тэрыторыі, якую было цяжка кантраляваць з адзінага цэнтра. Не апошнюю ролю адыгралі этнічныя адрозненні насельніцтва асобных рэгіёнаў, што склаліся да таго часу.

Назваце ўладароў, якія таксама атрымалі ў гісторыі мянушку «Вялікі», і іх заслугі.

ПРАВODЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Да IX ст. адбылося зліццё гала-рымлян і франкаў у адзіную французскую народнасць, але яшчэ доўга раманізаваны поўдзень захоўваў свае этнічныя і моўныя асаблівасці, якія адрозніваліся ад паўночных зямель Францыі, што зазналі большы варварскі ўплыў.

Мясцовае насельніцтва Італіі паспяхова асімілявала прышлых германцаў, што таксама паступова прывяло да фарміравання сярэднявковай італьянскай народнасці, якая абапіралася на рымскую спадчыну і перадусім на латынь, з якой вырасла італьянская мова.

1. Якую ролю адыграла мова ў фарміраванні еўрапейскіх народнасцей?
2. Растлумачце, зыходзячы з дадзенага тэксту, што значыць «раманская група моў». Назавіце вядомыя вам народы, што гавораць на раманскіх мовах.

Новая спадкаемца Рыма — Свяшчэнная Рымская імперыя

Ужо праз стагоддзе на ўсходніх землях падзеленай Франкскай дзяржавы была створана новая імперыя. У 962 г. кароль Отан I, які праводзіў палітыку аб'яднання германскіх зямель, здзейсніў паход на Рым, дзе прыняў імператарскую карону з рук Папы і стаў кіраўніком новай дзяржавы — *Свяшчэннай Рымскай імперыі*. Яна ўключала ў сябе шырокія ўладанні ў Цэнтральнай Еўропе, Паўночную і Сярэднюю Італію. Отан I, як у свой час Карл Вялікі, імкнуўся падкрэсліць пераемнасць паміж сваёй дзяржавай і Рымскай імперыяй.

Нарманскія дзяржавы

На Скандынаўскім паўвостраве жылі *нарманы*. Беднасць рэсурсаў не дазваляла конунгам (мясцовым князям) утрымліваць дружыннікаў, а тым больш раздаваць ім зямлю. У выніку дружыннікі нападлі на землі еўрапейскіх дзяржаў, дзе займаліся рабаўніцтвам, гандлявалі, наймаліся служыць да мясцовых каралёў. Нарманы стварылі ў Еўропе свае дзяржавы: Нарманскае герцагства ў Паўночнай Францыі, на Брытанскіх астравах (нарманскае заваяванне Англіі), на в. Сіцылія і ў Паўднёвай Італіі. На землях самога Скандынаўскага паўвострава з'явіліся *Данія, Швецыя і Нарвегія*.

§ 7. Дзяржавы Ранняя і Высокага сярэднявечча на Захадзе

У 1066 г., перабраўшыся цераз Ла-Манш, на Брытанскія астравы ўварваліся войскі нарманскага герцага Вільгельма. Яго перамога над мясцовай знаццю пры Гастынгсе ўвайшла ў гісторыю як нарманская заваёва Англіі. Паказаны эпізод бітвы (нарманы атакуюць пешых англасаксаў) з'яўляецца фрагментам габелена з Баё — вышытага ў IX ст. сярэдневяковага абруса памерам 70x0,5 м. Агromністае казачнае палатно «апавядае» пра галоўны падзеі з гісторыі захопу Англіі Вільгельмам I Заваёўнікам.

Фрагмент габелена з Баё. Францыя. XI ст.

На Пірэнейскім паўвостраве пачынаючы з VIII ст. ішла **Рэканкіста**. Раманскія народы намагаліся адваяваць землі, занятыя маўрамі (арабамі-мусульманамі). Ваенныя дзеянні ішлі з пераменным поспехам, у тым ліку праз феадальныя звадкі паміж самімі еўрапейцамі: хрысціянскія ўладары змагаліся не толькі супраць агульнага ворага, але яшчэ і адзін з адным, а таксама са сваімі мяцежнымі падданымі. І ўсё ж у 1212 г. дзякуючы аб'яднанаму дзеянню каралеўскіх войскаў Арагона, Кастыліі, Леона, Навары і Партугаліі пры падтрымцы заходнееўрапейскіх рыцараў маўры былі разбітыя. Выгнанне мусульман з Пірэнеяў працягнулася і ў наступныя стагоддзі.

Рэканкіста

Рэканкіста — вызваленчая барацьба хрысціян супраць арабаў-мусульман на Пірэнейскім паўвостраве ў VIII–XV стст.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Папрацуйце з картасхемай «Еўропа ў пачатку XIII ст.», змешчанай на форзацы.

1. Знайдзіце на картасхеме дзяржавы, пералічаныя ў тэксце параграфа.
2. Абапіраючыся на веды, атрыманыя на ўроках геаграфіі, вызначце, у склад якіх сучасных краін уваходзяць тэрыторыі сярэдневяковых еўрапейскіх дзяржаў.
3. Ці згодныя вы са сцвярдэннем, што сучасная палітычная карта Еўропы фарміравалася ў Высокім сярэднявеччы?

3. Візантыйская імперыя і яе ўплыў на славянскія народы. Пасля звяржэння апошняга заходне-рымскага імператара і адаслання ў Канстанцінопаль знакаў імператарскай годнасці Візантыйская імперыя засталася адзінай спадкаемцай Антычнасці і праіснавала больш за тысячу гадоў.

Канстанцінопаль —
велічная сталіца
Візантыйскай імперыі

Чыё імя носіць будынак, бачны на заднім фоне ілюстрацыі? Успомніце, калі і кім было закладзена будаўніцтва храма з такім самым імем на тэрыторыі Беларусі.

«Кодэкс Юстыніяна»

У пачатку Ранняга сярэднявечча Візантыйская імперыя была найбуйнейшай дзяржавай, размешчанай у Еўропе, Азіі, Афрыцы. Візантыйцы лічылі сябе прадаўжальнікамі гісторыі Рыма, называлі сябе рамеямі (рымлянамі) і імкнуліся аднавіць імперыю ў яе былых межах. Імператар Юстыніян, які правіў у VI ст., стварыў на аснове рымскага права «грамадзянскі кодэкс» («Кодэкс Юстыніяна»), на якім у далейшым будзе грунтавацца заканадаўства заходнееўрапейскіх краін.

Успомніце, у гісторыі якой краіны быў перыяд з такой самай назвай. З чым у гісторыі асацыюецца такая назва?

Экспарт візантыйскай палітычнай мадэлі ў славянскія дзяржавы

Але ўжо ў VII ст. Візантыя зазнала крызіс, у выніку якога краіна аслабла і паменшылася тэрытарыяльна. Пачаліся міжусобіцы, імператараў («васілеўсаў») часцяком звяргалі. Гэты перыяд у гісторыі імперыі (прыблізна сярэдзіна VII — сярэдзіна IX ст.) візантыйскія гісторыкі называлі «цёмнымі вякамі».

Нягледзячы на ўсе цяжкасці, Візантыйская імперыя заставалася ўплывовым суседам для іншых дзяржаў, перадусім славянскіх. Балгары, сербы і іншыя славянскія народы шмат у чым запазычылі

ПРАЦУЕМ З ГІСТАРЫЧНАЙ КРЫНІЦАЙ

Фрагмент са звода законаў імператара Юстыніяна

Сярод усіх спраў нельга знайсці нічога настолькі важнага, як улада законаў, якая размяркоўвае ў парадку боскія і чалавечыя справы і выганяе ўсялякую несправядлівасць.

Натуральнае права — гэта тое, якому прырода навучыла ўсё жывое, бо гэтае права ўласцівае не толькі чалавечаму роду, але і ўсім жывёлам, якія нараджаюцца на зямлі і ў моры, і птушкам; сюды ж нараджэнне дзяцей, сюды ж выхаванне.

1. Што такое натуральнае права і хто ім надзяляе чалавека, згодна з дадзеным дакументам?
2. Пазначце на стужцы часу стагоддзі выдання «Кодэкса Юстыніяна»; эпоху Асветніцтва; дату прыняцця Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека. Да якіх гістарычных перыядаў адносіцца кожная з пазначаных падзей? Ці можаце вы растлумачыць крытэрыі іх аб'яднання ў адзін лагічны шэраг?
3. Наколькі сучаснае разуменне натуральных (неадчужальных) правоў чалавека падобнае да іх тлумачэння ў зводзе законаў Юстыніяна?

візантыйскую схему кіравання, а таксама ўсходнюю (візантыйскую) інтэрпрэтацыю хрысціянства. Запрашаючы рэлігійных асветнікаў з Візантыі, мясцовыя князі спрыялі пашырэнню славянскай пісьмовасці, якая канчаткова сфарміравалася намаганнямі вучняў і паслядоўнікаў Кірыла і Мефодыя. Візантыйскае тлумачэнне хрысціянства — праваслаўе — было прынята і на землях Старажытнай Русі.

Варта адзначыць, што візантыйскі ўплыў не пашырыўся на Польшчу і Чэхію, дзе складвалася свая дзяржаўнасць. Калі ў эканамічным жыцці чэхаў і палякаў праглядаліся рысы, уласцівыя ўсім славянам, дык у палітычным развіцці гэтых краін былі асаблівасці, звязаныя з прыняццем каталіцтва.

4. Асаблівасці еўрапейскіх дзяржаў Ранняя і Высокага сярэднявечча. Палітычная будова дзяржаў Заходняй Еўропы ў перыяд Ранняя сярэднявечча толькі фарміравалася. Тыповай формай праўлення ў гэты перыяд была манархія: вярхоўная ўлада належала аднаму спадчыннаму ўладару (каралю,

Да якой галіны славян належаць чэхі і палякі?

Асноўная форма праўлення — манархія

імператару, цару). Паўнамоцтвы яго першапачаткова былі абмежаваныя саветам знаці, без якога ён не мог, напрыклад, прымаць законы. У аснове заканадаўства і судовай сістэмы ляжалі пісьмовыя зборнікі звычаёвага права, якія ўзніклі на аснове старадаўніх традыцый і былі вядомыя як «праўды». У якасці намеснікаў уладара ў асобныя вобласці краіны прызначаліся набліжаныя да яго прадстаўнікі знаці. Яны валодалі адміністрацыйнымі, судовымі і фіскальнымі паўнамоцтвамі. Паступова пры двары складваўся адміністрацыйны апарат для кіравання дзяржавай. Першапачаткова ён складалася з каралеўскіх дружыннікаў. Рост магутнасці вышэйшых службовых асоб пры каралеўскім двары прывёў да таго, што праз некаторы час яны бралі ўладу ў свае рукі, адхіляючы манарха ад фактычнага кіравання краінай.

Высокае сярэднявечча — эпоха раздробленасці

Перыяд Высокага сярэднявечча ў еўрапейскіх дзяржавах характарызаваўся палітычнай нестабільнасцю, слабасцю каралеўскай улады і пастаяннымі міжусобіцамі. Гэта была эпоха феадальнай раздробленасці.

ФРАНКСКАЯ ДЗЯРЖАВА

- права рыцарства распараджацца землямі;
- камплектаванне войска атрадамі рыцараў;
- збор падаткаў мясцовым землеўласнікам

Карл Вялікі, франкскі імператар. IX ст.

ВІЗАНТЫЯ

- вярхоўнае права манарха на ўсе дзяржаўныя землі;
- вайсковае апалчэнне са свабодных сялян;
- збор падаткаў на карысць цэнтральнага ўрада

Васіль I Македанянін, візантыйскі імператар. IX ст.

Прааналізуйце асаблівасці Франкскай і Візантыйскай імперый. Зрабіце вывад, улада якога імператара была мацнейшая. Сваё меркаванне аргументуйце.

Пасля падзення ў 476 г. Заходняй Рымскай імперыі на яе руінах германскія ўладары стварылі свае варварскія каралеўствы. Найбольш магутным з іх стала Франкская дзяржава, якая атрымала статус імперыі. Візантыя захавалася ў Сярэднія вякі, была носьбітам палітычных, прававых і культурных дасягненняў антычнай эпохі і пашырыла свой уплыў на суседнія славянскія народы і іх дзяржавы. У Раннім сярэднявеччы паступова сфарміраваліся палітычныя інстытуты дзяржаў Заходняй Еўропы. У Высокім сярэднявеччы еўрапейскія дзяржавы зазналі перыяд феадальнай раздробленасці.

калі ў свеце...

962 г. — абвяшчэнне Свяшчэннай Рымскай імперыі

на тэрыторыі Беларусі...

960–970-я гг. — пачатак фарміравання Полацкага княства

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Сфармулюйце тры, на вашу думку, найважнейшыя наступствы Вялікага перасялення народаў для Заходняй Еўропы.
2. Ахарактарызуйце палітычную карту Заходняй Еўропы ў Раннім і Высокім сярэднявеччы.
3. У чым вы бачыце прычыны нестабільнасці палітычнай карты Заходняй Еўропы ў Раннім і Высокім сярэднявеччы?
4. Як вы лічыце, чаму еўрапейскія дзяржавы ў Раннім і Высокім сярэднявеччы імкнуліся абвясціць сябе спадкаемцамі Рымскай імперыі?
5. Складзіце схему «Асаблівасці еўрапейскіх дзяржаў у Раннім сярэднявеччы».

§ 8. Еўрапейскае грамадства ў Раннім і Высокім сярэднявеччы

СЕНЬЁР ФЕАДАЛ ЗАЛЕЖНЫ СЕЛЯНІН ЦЭХ ГІЛЬДЫЯ ФЕОД ВАСАЛ САСЛОЎЕ ФЕАДАЛЬНАЯ ЛЕСВІЦА АБРОК МАГДЭБУРГСКАЕ ПРАВА ПАНШЧЫНА НАТУРАЛЬНАЯ ГАСПАДАРКА

Феод — вынік
звалюцыі сістэмы
бенефіцыяў

Феодалізм — адносіны пазямельнай і асабістай залежнасці паміж людзьмі, асновай якіх з'яўляецца ўласнасць на зямлю.

Назавіце адрозненні паміж бенефіцыем і феодам.

Шляхі фарміравання феодалізму

1. Сутнасць феодальных адносін у Еўропе. Грамадства, якое сфарміравалася ў Заходняй Еўропе ў IX–XI стст., гісторыкі называюць **феадальным**. Галоўнай каштоўнасцю ў эпоху Сярэднявечча была зямля. У залежнасці ад таго, колькі яе меў чалавек і на якіх умовах яна яму належала, вызначалася яго месца ў грамадстве. Пры феодалізме існавалі дзве асноўныя сацыяльныя групы — феодалы і залежныя сяляне. Феодалы — уласнікі зямлі (уладальнікі феодаў). *Феод* — гэта спадчыннае зямельнае ўладанне, дараванае за службу гаспадаром — *сеньёрам* — свайму падначаленаму — *васалу*. Феод прышоў на змену *бенефіцыю* — зямельнаму ўладанню, якое давалася ў пажыццёвае карыстанне пры ўмове нясення службы (ваеннай, адміністрацыйнай, прыдворнай). Сяляне, што жылі на тых землях, паступова з вольных землеўладальнікаў ператвараліся ў залежных землекарыстальнікаў. За карыстанне надзеламі яны павінны былі выконваць разнастайныя павіннасці на карысць уласнікаў зямлі: расплачвацца прадуктамі, вырабленымі ў сялянскай гаспадарцы (аброк), грашыма (чынш) або працай на полі землеўласніка (паншчына).

Пераход да феодалізму ў розных краінах Еўропы адбываўся па-рознаму і расцягнуўся на некалькі ста-

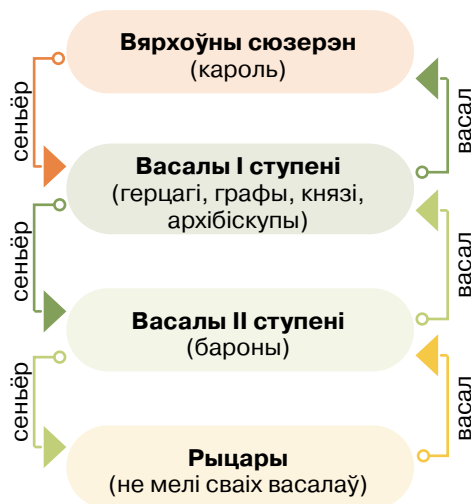
годдзяў. У краінах Заходняй Еўропы, якія ўтварыліся на тэрыторыі былой Заходняй Рымскай Імперыі, феадальныя адносіны сфарміраваліся на аснове сінтэзу антычных і варварскіх парадкаў, які адбываўся ва ўмовах распаду рымскага рабаўладальніцкага грамадства, з аднаго боку, і разлажэння першабытнага грамадства ў плямёнах заваёўнікаў — з другога.

На тэрыторыі Скандынавіі, Паўночна-Заходняй Германіі, Старажытнай Русі, Польшчы, Чэхіі, дзе не было антычнага ўплыву, феодализм фарміраваўся *бяссінтэзным шляхам*. Тут феадальныя адносіны фарміраваліся непасрэдна на аснове першабытных адносін, без стадыі рабаўладальніцкага грамадства.

2. Феадальная іерархія. Адною з прыкмет феадальнага грамадства з’яўлялася феадальная іерархія — «лесвіца супадпарадкавання» феадалаў, у аснову якой былі пакладзены сеньёрыяльна-васальныя адносіны. На вяршыні феадальнай лесвіцы знаходзіўся «сеньёр сеньёраў» — кіраўнік дзяржавы, які раздаваў буйныя зямельныя ўладанні (феоды) сваім васалам. Атрымаўшы зямельнае ўладанне, васал мог перадаць частку атрыманага феода іншаму, драбнейшаму землеўласніку і ператварыцца такім чынам у яго сеньёра і гэтак далей, аж да самага дробнага «высакароднага» рыцара. Надзяленне феодам суправаджалася публічным прызнаннем васала сваёй залежнасці ад сеньёра. Апроч асноўнага абавязку — нясення вайскавай службы (30–40 дзён на год) — васал дапамагаў сеньёру фінансава ў цяжкія альбо ўрачыстыя моманты яго жыцця (выкуп з палону, пасвячэнне старэйшага сына ў рыцары, шлюб старэйшай дачкі і г. д.). Сеньёр, у сваю чаргу, гарантаваў васалу абарону і заступніцтва. У большасці краін Заходняй Еўропы, акрамя Англіі і Скандынавіі, адносіны ўнутры феадальнай іерархіі рэгуляваліся правілам: «Васал майго васала — не мой васал».

Феадальная лесвіца

Растлумачце сэнс выразу: «Васал майго васала — не мой васал». Даведайцеся, якое правіла было характэрнае для Англіі і Скандынавіі.

Феадальная лесвіца

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Феадальная іерархія — гэта сістэма супадпарадкавання ўнутры феадальнага са-слоўя. У кожнай краіне існавала ўласная «лесвіца» тытулаў.

У назвах асобных літаратурных твораў выкарыстоўваюцца феадальныя тытулы. Напрыклад, Р. Э. Распэ «Прыгоды **барона** Мюнхаўзэна», А. Дзюма «**Віконт** дэ Бражэлон, альбо 10 гадоў пасля», Р. Сабатыні «Суд **герцага**», Д. Марцін «**Рыцар** Сямі каралеўстваў», Ж. Санд «**Маркіз** дэ Вільмэр», А. Гардон «Блазан і **імператар**», М. Твэн «**Прынц** і жабрак», В. Скот «**Граф** Роберт Парыжскі», Р. Грын «Прыгоды **караля** Артура і рыцараў Круглага стала».

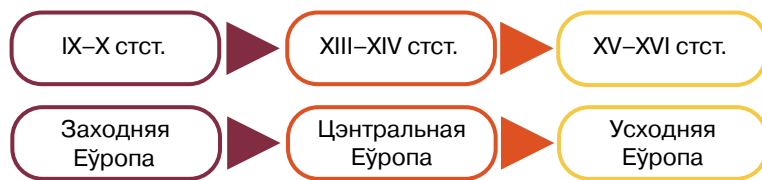
1. Расстаўце прапанаваныя тытулы ў адпаведнасці з феадальнай іерархіяй (ад найвышэйшага да найніжэйшага).
2. Прывядзіце прыклады твораў беларускіх аўтараў, у назвах якіх выкарыстоўваюцца розныя тытулы.

Сеньёрыяльна-васальная сістэма ўзаемаадносін давала гарантыі ўсім пластам феадальнага саслоўя. Але яна аслабляла каралеўскую ўладу, якая трапіла ў залежнасць ад сваіх васалаў. Усталяваўшыся ва ўладаннях, тыя атрымалі права перадачы іх у спадчыну, маглі чыніць на сваіх землях суд і збіраць падаткі і ўжо не жадалі падпарадкоўвацца каралю без дадатковых міласцей. Гэта прывяло да **феадальнай раздробленасці**, якая была ўласцівая большасці краін Заходняй Еўропы ў Высокім сярэднявеччы. Толькі ў Англіі праз асаблівых адносін васалітэту раздробленасць праяўлялася менш.

У Візантыі, дзе захоўвалася адносна моцная імператарская ўлада, феадальная іерархія не склалася, тут усе землеўласнікі заставаліся падданымі імператара і служылі яму. Але паступовы рост буйнога землеўладання прывёў да аслаблення цэнтральнай улады, што, як і ў Заходняй Еўропе, выклікала міжусобицы.

3. Саслоўі феадальнага грамадства. Феадальнае грамадства было саслоўнае. У Еўропе ў Высокім сярэднявеччы існавалі тры **саслоўі**: духавенства, рыцарства, сяляне і гараджане. Першыя два саслоўі лічыліся прывілеяванымі, у іх абавязкі ўваходзіла маліцца і ваяваць. Трэцяе саслоўе з'яўлялася асноўнай крыніцай існавання і дабрабыту першых двух.

Прыналежнасць чалавека да саслоўя вызначалася пры нараджэнні, перайсці ў іншае саслоўе ён практычна не мог (выключэннем было духавенства).

Фарміраванне прыгоннага права

Прычыны феадальнай раздробленасці

Феадальная раздробленасць — перыяд аслаблення цэнтральнай улады ў дзяржаве, распад яе тэрыторыі на драбнейшыя самастойныя ўладанні.

«Тыя, хто моляцца»,
«тыя, хто ваююць»,
«тыя, хто працуюць»

Саслоўе — сацыяльная група, члены якой маюць пэўныя юрыдычна замацаваныя правы і абавязкі, якія перадаюцца ў спадчыну.

Прыгоннае права — форма феадальнай залежнасці сялян, звязаная з прымацаваннем іх да зямлі і поўным падпарадкаваннем адміністрацыйнай і судовай уладзе феадала.

Правы найбольш шматлікага пласта, сялянства, былі абмежаваны яго залежным становішчам. Паступова адбываўся працэс яго **запрыгонвання**.

З узнікненнем гарадоў і іх вызваленнем ад улады феадалаў у Высокім сярэднявеччы пачыналася фарміраванне паўнапраўных вольных гараджан.

САСЛОЎІ ФЕАДАЛЬНАГА ГРАМАДСТВА

Мініяцюра XIII ст.

Укажыце, прадстаўнікі якіх саслоўяў паказаны на мініяцюры. Паводле якіх крытэрыяў вы гэта вызначылі?

„Прызначэнне авечак — даваць малако і воўну, быкоў — араць зямлю, сабак — абараняць авечак і быкоў ад ваўкоў. Бог бароніць іх, калі кожны від жывёл выконвае свой абавязак. Гэтак і саслоўі ўчыніў Ён, каб неслі розныя службы ў гэтым свеце“.

Эдмер Кентэрберыйскі
(пачатак XII ст.)

Э. Кентэрберыйскі пісаў, што ўсе людзі падобныя або да авечак, або да быкоў, або да сабак.

Раствлумачце, каго аўтар меў на ўвазе пад кожным відам жывёл, у тым ліку «ваўкамі». Што ляжала ў аснове падзелу сярэднявечавага грамадства на саслоўі?

Аснова эканомікі — сельская гаспадарка

4. Аграрная вытворчасць. Панаванне натуральнай гаспадаркі. Большасць насельніцтва сярэднявечавай Еўропы жыла ў сельскай мясцовасці, адпаведна асноўным заняткам была сельская гаспадарка. Галоўнымі сельскагаспадарчымі культурамі, якія вырошчвалі і ўжывалі ў ежу еўрапейцы, былі збожжавыя (пшані-

ца, жыта, авёс і інш.). Жывёлагадоўля для большай часткі насельніцтва Еўропы з'яўлялася дадатковым заняткам. Скаціна (валы, аслы, каровы, пазней коні) была неабходная землеўладальнікам як цяглавая сіла для апрацоўкі зямлі, яна таксама забяспечвала людзей мясам, малаком. Важная роля ў жыцці сярэднявечных еўрапейцаў належала паляванню і рыбалоўству.

У Раннім сярэднявеччы ў Еўропе панавала **натуральная гаспадарка**, характэрнай рысай якой было аб'яднанне сялянскай працы з рамяством. Сяляне выраблялі сельскагаспадарчыя прадукты і рамесныя вырабы, прылады працы і адзенне для ўласных патрэб, а таксама для выплаты павіннасцей феадалу. Аднак выраб некаторых прадметаў патрабаваў спецыяльных навыкаў і прыстасаванняў. У буйных феадальных уладаннях патрэба ў такіх вырабах пакрывалася як за кошт набыцця ў заездных купцоў, так і арганізацыяй ганчарных, кавальскіх, гарбарных майстэрняў, у якіх працавалі рамеснікі-прафесіяналы з дваровай абслугі. З цягам часу для задавальнення патрэб аднавяскоўцаў і ў вёсках адбыўся частковы падзел працы: з'явіліся кавалі, ганчары, ткачы, гарбары, бондары і да т. п.

5. Роля гарадоў у феадальным грамадстве. Асаблівасці рамяства і гандлю. Эканамічнай асновай узнікнення гарадоў у Сярэднявеччы стала аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі і ператварэнне яго ў асобную галіну вытворчай дзейнасці. Рост гарадоў і гарадскога насельніцтва (*урбанізацыя*) у Заходняй Еўропе пачаўся ў X–XI стст. і актыўна працягваўся да канца XIII ст. Шляхі ўзнікнення гарадоў былі розныя і залежалі ад сацыяльна-эканамічных і геаграфічных фактараў. Найбольш інтэнсіўна яны ствараліся на гандлёвых шляхах і ў густанаселеных месцах. Найбуйнейшымі сталі Фларэнцыя, Мілан, пазней Лондан і Парыж, якія налічвалі каля ста тысяч жыхароў.

Эканамічная дзейнасць гараджан, асноўнымі заняткамі якіх з'яўляліся рамяство і гандаль, была

Адметныя рысы натуральнай гаспадаркі

Натуральная гаспадарка — гаспадарка, у якой прадукты працы вырабляліся для задавальнення ўласных патрэб, а не на продаж.

Узнікненне і развіццё гарадоў

Прафесійныя арганізацыі рамеснікаў — цэхі

Як вы лічыце, чаму ў аснову арганізацыі гарадской эканомікі быў пакладзены карпаратыўны прынцып?

Найбольш шанаваным заняткам у Сярэднявеччы лічылася ювелірная справа. Менш прэстыжным — выраб тканін з лёну. Растлумачце, з чым гэта звязана.

Развіццё гандлю

арганізавана згодна з *карпаратыўным* (прафесійным) прынцыпам, і толькі прыналежнасць да прафесійных аб'яднанняў давала магчымасць працаваць у горадзе.

Для абароны сваіх інтарэсаў рамеснікі ў XI–XIII стст. аб'ядноўваліся ў прафесійныя групы — цэхі. Кожны цэх уключаў рамеснікаў адной або некалькіх роднасных спецыяльнасцей, меў свой статут, у якім прапісваліся нормы і правілы вытворчасці. За выраб няякаснай прадукцыі прадугледжваліся суровыя пакаранні: штрафы, выстаўленне да ганебнага слупа, канфіскацыя прадукцыі або сыравіны, выключэнне з цэха. Апошняе было найбольш значнае, бо па-за цэхамі ў большасці гарадоў займацца рамёствамі забаранялася. Кожны цэх меў свае сцяг і герб, на гарадскіх святах ішоў асобнай калонай і быў вайскавай арганізацыяй — у гарадскім апалчэнні складаў асобны атрад. Вытворчасць ажыццяўлялася ў майстэрнях, дзе апроч майстра (уладальніка майстэрні) працавалі памочнікі — падмайстры і вучні, колькасць якіх строга рэгламентавалася. Тэрміны вучнёўства былі розныя — ад 2 да 7, часам 10–12 гадоў у залежнасці ад складанасці рамяства.

З назапашваннем вытворчага досведу пашыраўся асартымент рамесных вырабаў, павышалася іх якасць і, адпаведна, павялічвалася колькасць спецыяльнасцей і цэхаў. Так, напрыклад, цэхі збройнікаў распадаліся на цэхі мечнікаў, лучнікаў, шлемнікаў і г. д.

У Раннім сярэднявеччы сталых гандлёвых сувязей паміж асобнымі рэгіёнамі яшчэ не было. Знешні гандаль развіваўся слаба і задавальняў толькі патрэбы вярхушкі грамадства ў прадметах раскошы, а таксама рамеснікаў у сыравіне, што адсутнічала ў Еўропе. У Высокім сярэднявеччы канцэнтрацыя рамеснай вытворчасці ў гарадах запатрабавала з'яўлення пасярэднікаў паміж вытворцамі і спажыўцамі.

§ 8. Еўрапейскае грамадства ў Раннім і Высокім сярэднявеччы

Цэнтральнай постацю гандлю стаў купец. Першапачаткова купцамі рабіліся рамеснікі, якія разбагацелі, забяспечвалі калег сыравінай і арганізавалі збыт гатовай прадукцыі. Звычайна яны перадавалі свой статус у спадчыну.

Развіццё гарадоў і гандлю ў Высокім сярэднявеччы

Назавіце віды гандлёвых шляхоў. Назавіце перавагі і недахопы кожнага з іх у эпоху Сярэднявечча.

Назавіце найбуйнейшыя гандлёвыя рэгіёны ў Еўропе. Ці ўдзельнічалі беларускія гарады ў еўрапейскім гандлі? Прывядзіце доказы.

Пералічыце еўрапейскія гарады, у назвах якіх ёсць складнік «бург». Што агульнага ў іх паходжанні?

Асноўнымі цэнтрамі знешняга гандлю былі Венецыя і Генуя. У акваторыі Паўночнага і Балтыйскага мораў вядучыя пазіцыі ў гандлі займаў саюз германскіх гарадоў Ганза.

Паралельна з пашырэннем знешняга гандлю фарміраваўся і ўнутраны — першапачаткова паміж горадамі і найбліжэйшай сельскай акругай, затым паміж гарадамі і асобнымі рэгіёнамі. У XII–XIII стст. важным цэнтрам гандлю была правінцыя Шампань у Францыі, дзе амаль цэлы год ладзіліся кірмашы.

Гандаль у сярэдневяковай Еўропе быў справай складанай і небяспечнай. На моры купца чакалі штармы і піраты, на сушы — кепскія дарогі, самадурства феадалаў пры зборы мытаў, разбойнікі. Для ўзаемадапамогі і абароны сваіх інтарэсаў купцы аб'ядноўваліся ў *гільдыі*, якія, у адрозненне ад цэхаў, звычайна ўключалі гандляроў некалькіх гарадоў, а часам і цэлых рэгіёнаў.

Развіццё гандлю спрыяла фарміраванню гандлёва-грашовых адносін. На рынках вялікім попытам карысталіся паслугі грашовых мянял, якія абменьвалі манеты розных дзяржаў, вызначалі іх сапраўднасць. Мянялы збіралі вялікія грашовыя сумы і, даючы іх напавяр пад вялікі працэнт, рабіліся ліхвярамі. Паступова на аснове крам мянял і ліхвяроў з'яўляліся першыя банкі.

Многім гарадам, залежным ад феадалаў, былі ў цяжар павіннасці і падаткі на карысць іх сеньёраў. Таму ў X–XIII стст. яны пачалі барацьбу за атрыманне права на самакіраванне. Часцяком гараджане дабіваліся такога права з дапамогай зброі, а часам набывалі яго ў феадалаў за вялікую плату. У тых гарадах, якім удавалася дабіцца самастойнасці, утвараліся незалежныя ад феадала органы кіравання. Звычайна гэта была гарадская рада на чале з мэрам або бурмістрам, якая засядала ў адмысловым будынку — *ратушы*. Гораду дазвалялася чаканіць манеты, ствараць уласны суд, набіраць апалчэнне,

Успомніце, што такое кірмаш.

Выявіце паходжанне прымаўкі: «Што з воза ўпала, тое прапала». Раствлумачце яе сэнс.

Перадумовы
ўзнікнення
банкаўскай справы

Барацьба гарадоў
за самакіраванне

а гараджанам гарантавалася асабістая свабода ад улады феадалаў.

ПРАЦУЕМ З ГІСТАРЫЧНАЙ КРЫНІЦАЙ

З гарадскога права, дараванага імператарам Фрыдрыхам II гораду Гослару 10 ліпеня 1219 г.

Калі ж які-небудзь чужак прыйшоў жыць у названы горад і так заставаўся ў ім цягам года і дня, прычым ні разу яму не ставілі на від рабскага стану, не выкрылі яго ў гэтым і сам ён у гэтым не прызнаваўся, дык няхай ён карыстаецца агульнаю з іншымі грамадзянамі свабодаю; і па смерці ягонай ніхто хай не пасмее аб'яўляць яго сваім рабом.

- 1. Колькі неабходна было пражыць у горадзе залежнаму селяніну, каб атрымаць свабоду? У якой сярэднявечковай прыказцы гэты факт знайшоў адлюстраванне?*
- 2. Растлумачце, чаму такую норму ўключалі ў сістэму гарадскога права.*
- 3. На тэрыторыі якой сучаснай дзяржавы знаходзіцца Гослар?*

Імператарскі палац. Г. Гослар. Сучасны выгляд

У Сярэднявеччы склаліся разнастайныя тыпы і формы гарадскога права. Прычым законы, распрацаваныя ў адных гарадах, часцяком рабіліся тыповымі і для іншых (напрыклад, магдэбургскае права, любекскае права і інш.).

У Раннім і Высокім сярэднявеччы на еўрапейскім кантыненте адбывалася станаўленне і развіццё феадалізму. Галоўнае багацце — зямля — канцэнтравалася ў руках феадалаў. Сфарміравалася лесвіца панавання-падпарадкавання, заснаваная на пазямельнай і асабістай залежнасці аднаго феадала ад іншага. Сяляне са свабодных землеўладальнікаў ператварыліся ў пазямельна і асабіста залежных ад феадалаў. Эканоміка краін Еўропы мела аграрны характар. У сельскай гаспадарцы ў Раннім сярэднявеччы панавала натуральная гаспадарка, а ў Высокім сярэднявеччы пачалі развівацца таварна-грашовыя адносіны.

калі ў свеце...

IX–XI стст. — станаўленне феадалізму ў Еўропе

на тэрыторыі Беларусі...

IX–XI стст. — фарміраванне шматукладнай эканомікі (суіснаванне родаплемяннога, рабаўладальніцкага і пачаткаў феадалнага ўкладу)

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Ахарактарызуйце шляхі фарміравання феадалізму ў Еўропе.
2. Складзіце параўнаўчую табліцу «Становішча залежнага селяніна і гараджаніна». Крытэрыі для параўнання (не менш за тры) распрацуйце самастойна. Зрабіце вывад.
3. Якую ролю адыгрывалі гарады ў Раннім і Высокім сярэднявеччы?
4. З чым, на вашу думку, было звязана паступовае пашырэнне ўнутранага і знешняга гандлю ў Высокім сярэднявеччы?
5. Прааналізуйце змест параграфа і дапоўніце схему «Характэрныя рысы феадалізму». Раскажыце пра феадалнае грамадства ў Еўропе, канкрэтызаваўшы кожную характэрную рысу прыкладамі (фактамі).

§ 9. Палітычнае і сацыяльнае развіццё дзяржаў Азіі ў перыяд Ранняга і Высокага сярэднявечча

АРАБСКІ ХАЛІФАТ ІСЛАМ СЁГУН ЯПОНІЯ ВАРНА ИНДЫЯ ХАЛІФ КІТАЙ КАСТА МАГАМЕТ

1. Палітычная карта Азіі. У Раннім і Высокім сярэднявеччы ў Азіі найбольш актыўна развіваліся рэгіёны старых цывілізацыйных цэнтраў: Блізкі Усход, Сярэдняя Азія, Індыя, Кітай. Разам з тым упершыню ў гісторыі ўзвысіліся невядомыя раней народы — арабы, туркі-сельджукі, манголы.

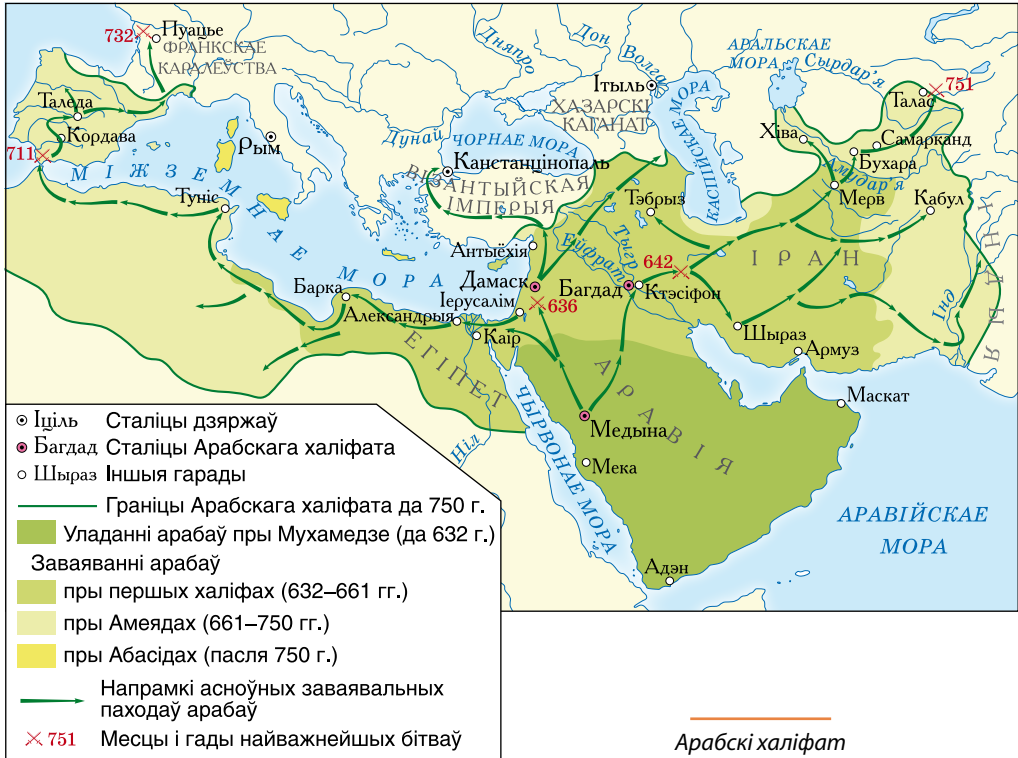
У VII ст. на арэну сусветнай гісторыі выйшлі арабы, якія здаўна жылі на Аравійскім паўвостраве. Узнікненне новай рэлігіі — ісламу — спрыяла аб'яднанню арабскіх плямёнаў. У VII–VIII стст. арабы на чале з Магаметам, які абвясціў сябе пасланнікам і прарокам адзінага Бога, і яго паслядоўнікамі ў выніку заваявальных паходаў стварылі велізарную імперыю — Арабскі **халіфат**. Новае дзяржаўнае ўтварэнне раскінулася на агромністых тэрыторыях ад Атлантычнага акіяна да межаў Кітая і аб'яднала многія народы.

Ваеннаму поспеху арабаў спрыяла ў тым ліку выгадная знешнепалітычная сітуацыя на Блізкім і Сярэднім Усходзе: найбуйнейшыя імперыі таго часу — Візантыйская і Персідская — вялі адна супраць адной працяглыя войны.

Арабскі халіфат

Халіфат — дзяржава мусульман на чале з рэлігійным лідарам — халіфам.

Прасачыце па картасхеме рост тэрыторыі Арабскага халіфата.

У які час ён дасягнуў найвышэйшага росквіту? Якія еўрапейскія тэрыторыі былі захоплены арабамі? Чаму ім адносна лёгка і хутка ўдалося захапіць велізарныя тэрыторыі?

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Як латынь на Захадзе і грэчаская ў Візантыі, афіцыйнай мовай у Арабскім халіфаце была арабская.

Сёння «арабскі свет» — гэта акрэслены геаграфічны рэгіён, які складаецца з краін паўночнай і ўсходняй часткі Афрыкі, Блізкага Усходу, населеных арабамі. У кожнай з іх арабская мова з’яўляецца афіцыйнай.

1. Назавіце сучасныя дзяржавы, у якіх арабская мова з’яўляецца дзяржаўнай.
2. Пералічыце пяць найбуйнейшых гарадоў арабскага свету. Якія з іх уваходзілі ў склад Арабскага халіфата?

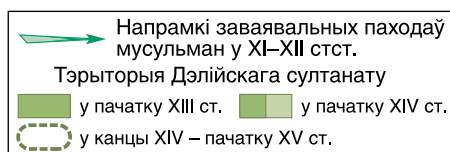
Створаную арабамі шматнацыянальную дзяржаву аб'ядноўвалі рэлігія (іслам) і арабская мова. Аднак у канцы VIII — пачатку IX ст. гіганцкая дзяржава вычарпала магчымасці бясконца пашыраць свае межы і трымаць пад кантролем заваяваныя тэрыторыі. Паўплывалі неаднародны ўзровень эканамічнага развіцця рэгіёнаў, слабасць гаспадарчых сувязей, палітычная нестабільнасць, выкліканая народнымі паўстаннямі і ўзмацненнем пазіцый кіраўнікоў асобных правінцый. Імперыя аслабла і пачала распадацца на мноства часткова аўтаномных абласцей (эміратаў, султанатаў), дзе часта мяняліся кіраўнікі і межы.

Аслабленнем арабскай дзяржавы скарысталіся суседзі. Уладанні халіфата сталі лёгкай здабычай качэўнікаў — туркаў-сельджукаў (XI ст.) і манголаў (XIII ст.). Арабскі халіфат канчаткова спыніў сваё існаванне ў 1258 г., пасля захопу Багдада манголамі.

У Раннім і Высокім сярэднявеччы мусульмане здолелі заваяваць Паўночную Індыю. У VIII ст. арабы падпарадкавалі тэрыторыю Сінда (сучасны Пакістан).

Ад канца X ст. на Паўночную Індыю пачалі нападаць уладары мусульманскіх дзяржаў, якія ўзніклі пасля распаду Арабскага халіфата на тэрыторыі Сярэдняй Азіі і Ірана. У пачатку XIII ст. нашэці арабаў завяршыліся стварэннем у Паўночнай Індыі самастойнай дзяржавы — *Дэлійскага султанату* (1206–1526 гг.). У канцы XIII — пачатку XIV ст. дэлійскім султанам удалося падпарадкаваць сабе амаль усю Індыю.

Мусульманскія заваявы Індыі

Дэлійскі султанат

Кітай

Асаблівасцю палітычнага развіцця Кітая ў Раннім і Высокім сярэднявеччы былі спробы цэнтралізацыі ўлады, якія часта змяняліся міжусобнымі войнамі за ўладу, і амаль бесперапынная барацьба з качэўнікамі. Перыяды палітычнай магутнасці Кітая чаргаваліся з перыядамі раздробленасці, заняпаду і падпарадкавання іншаземным захопнікам. У тыя часы ў Кітаі змянілася некалькі кіруючых дынастый.

КІРУЮЧЫЯ ДЫНАСТЫІ Ў КІТАІ

907–960 гг. — час «пяці дынастый і дзесяці царстваў». Чаму гэты перыяд атрымаў такую назву?

Кітай праводзіў актыўную знешнюю экспансію: ваяваў з паўночнымі і заходнімі суседзямі, умешваўся ва ўнутраныя справы Карэі і краін Паўднёва-Усходняй Азіі. Ваенныя паходы сягалі далёка на захад, але паражэнне ад арабаў у Таласкай бітве (751 г.) паклала ім канец.

У XIII ст. заваёўваць Кітай пачалі манголы, якія да таго часу аб'ядналіся пад уладай Чынгісхана. Скараэнне Кітая манголамі працягвалася каля 70 гадоў. Заваёўнікі ўключылі яго ў склад сваёй дзяржавы і паставілі тут сваю дынастыю — Юань, заснавальнікам якой стаў унук Чынгісхана Хубілай. Толькі ў другой палове XIV ст. у выніку паўстання манголы былі выгнаны з Кітая.

Японія

Першае дзяржаўнае ўтварэнне на Японскіх астравах паўстала прыкладна ў IV ст. на землях народа Ямата. У VII ст. Ямата было перайменавана ў Ніхон — Краіну ўзыходзячага сонца. На працягу Сярэднявечча японскія ўладары паступова падпарадкавалі сабе ўсе

тэрыторыі астравоў. Японская дзяржава настолькі ўзмацнілася, што здолела адбіць напады мангольскай арміі.

2. Дзяржаўны лад у сярэднявечных цывілізацыях Азіі. Дзяржава ў сярэднявечных цывілізацыях Азіі з’яўлялася найважнейшым органам кіравання. Яна ажыццяўляла кантроль над разнастайнымі аспектамі жыцця насельніцтва: зборам падаткаў, падтрыманнем парадку і абаронай межаў. Ва ўсіх азіяцкіх дзяржавах панавала манархічная форма кіравання.

Для большасці дзяржаў Азіі характэрная наяўнасць шматлікіх чыноўнікаў, якія дапамагалі ў кіраванні краінай вярхоўнаму ўладару. Арабскі халіфат — **тэакратычная дзяржава**, на чале якой стаяў *халіф* — палітычны і духоўны лідар, што засяроджваў у сваіх руках абсалютную ўладу. Найвышэйшай службовай асобай пры халіфу быў *vizir*, у падпарадкаванні якога знаходзіўся разгалінаваны чыноўніцкі апарат. Краіна была падзелена на правінцыі, якімі кіравалі ваенныя намеснікі, прызначаныя візірам, — *эміры, султаны*. Іх асноўнымі абавязкамі былі збор падаткаў, камандаванне войскамі, кіраванне мясцовай адміністрацыяй.

На чале Кітая стаяў імператар, які лічыўся Сынам Неба — вярхоўнага боства, шанаванага кітайцамі. Ён меў непадзельную ўладу над жыццямі і маёмасцю сваіх падданных і ўзначальваў зямную сацыяльную іерархію. Сувязным звязном паміж імператарам і народам былі чыноўнікі, яны забяспечвалі стабільнасць і парадак у грамадстве. Чыноўнікаў у Кітаі выбіралі на падставе ведаў і ўменняў, пацверджаных здачай дзяржаўных экзаменаў, а не сацыяльнага статусу. Ад кандыдатаў патрабаваліся веды, якія ахоплівалі шырокі спектр тэм, у тым ліку гісторыю, літаратуру, філасофію і права. Тыя, хто прэтэндаваў на найвышэйшыя пасады, здавалі экзамен непасрэдна імператару і штогод пераатэстоўваліся. Чыноўнікі займаліся

Манархічная
форма праўлення

Разгалінаваны
бюракратычны апарат

Тэакратыя — тып дзяржаўнага ўладкавання, пры якім на чале краіны стаіць рэлігійны лідар.

адміністрацыйнымі і юрыдычнымі пытаннямі, кіравалі правінцыямі, збіралі падаткі, кантралявалі адукацыю, удзельнічалі ў дыпламатычных працэсах.

ПРАЦУЕМ З ГІСТАРЫЧНАЙ КРЫНІЦАЙ

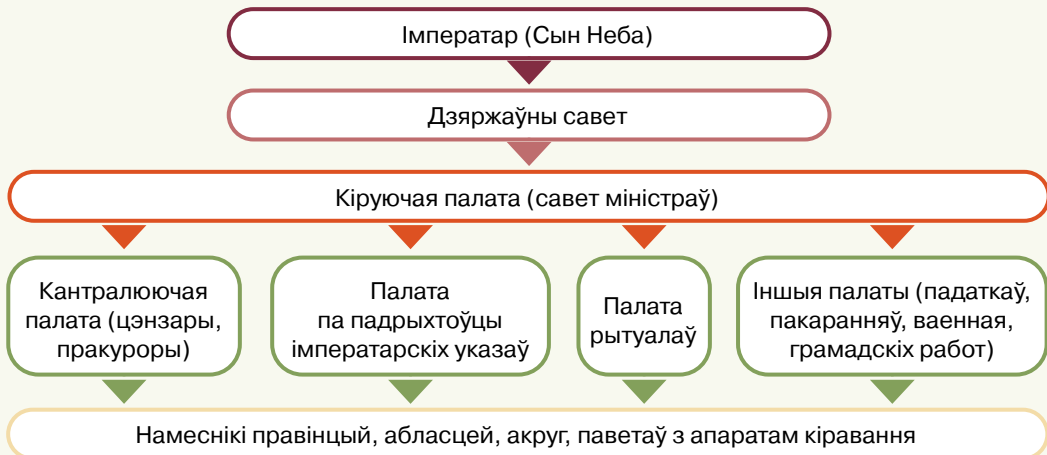
Прааналізуйце вытрымку з дакумента і схему «Сістэма дзяржаўнага кіравання імперыі Тан». Адкажыце на пытанні.

Фрагмент з Сінь Тан шу «Дзяржаўная арганізацыя імперыі Тан»

«...У пачатку свайго праўлення Тайцзун праверыў усіх чыноўнікаў, што знаходзіліся ў цэнтры і на перыферыі, усталяваў штат 730 чалавек. Ён казаў: „Я лічу цалкам дастатковым гэты штат для прыцягнення ўсіх мудрых і таленавітых у Паднябеснай“. Аднак нават у той час былі створаны пазаштатныя пасады. Пасля яшчэ і яшчэ зацвярджалі пазаштатныя пасады, іх лічылі як асноўныя пасады.

...Тое, што Сын Неба выдаваў указы і асабіста праводзіў адбор, мела мэтай прыцягненне найвышэйшых талентаў і называлася „імператарскі адбор“».

СІСТЭМА ДЗЯРЖАЎНАГА КІРАВАННЯ ІМПЕРЫІ ТАН (618–907 гг.)

1. Ахарактарызуйце сістэму чыноўніцкага апарату ў *Кітай*.
2. Назавіце плюсы і мінусы такога падыходу да кіравання дзяржавай.

3. Традыцыйнае грамадства. Пад тэрмінам «традыцыйнае грамадства» разумеюць усякае дакапіталістычнае грамадства. Яго асноўнымі характарыстыкамі з’яўляюцца аграрны характар гаспадаркі, манархічная форма праўлення, рэлігія як адзіная форма ідэалогіі, мускульная сіла чалавека і жывёл, якая рухае прылады працы. Традыцыйнае грамадства таксама характарызуецца наяўнасцю мінімальнай прыватнай уласнасці, жорсткай цэнтралізаванай уладай, панаваннем дзяржавы над грамадскімі і асабістымі адносінамі, каштоўнасцямі і памкненнямі. Асаблівая роля ў такіх грамадствах належыць традыцыям, рытуалам і звычаям.

Традыцыйнае грамадства было характэрнае для ўсіх цывілізацый Сярэднявечча. Але калі Еўропа ў перыяд, які мы вывучаем, паступова станавілася на шлях разбурэння традыцыйнага грамадства, дык ва ўсходніх цывілізацыях яно захоўвалася яшчэ працяглы час.

4. Асаблівасці сацыяльнай структуры грамадства ў краінах Азіі. Сацыяльная структура грамадства ў краінах Азіі істотна адрознівалася ад заходнееўрапейскай. Асаблівасці сярэдневяковых азіяцкіх грамадстваў былі абумоўлены вызначальнай роляй рэлігіі ў рэгуляванні адносін паміж людзьмі, шырокімі ўладнымі паўнамоцтвамі кіраўнікоў дзяржаў, існаваннем дзяржаўнай уласнасці на зямлю.

Галоўным уласнікам усіх зямель выступала дзяржава ў асобе вярхоўнага ўладара. Таму найбольш пашыранай формай зямельных адносін на Усходзе было *ўмоўнае землеўладанне*. Уладар надзяляў зямлёй сваіх васалаў на пэўных умовах, напрыклад за нясенне службы (адміністрацыйнай, вайскавай, прыдворнай). Фактычна ўладальнікі зямлі не рабіліся ўласнікамі і не маглі перадаць яе ў спадчыну, а толькі мелі права на атрыманне часткі даходаў з насельніцтва замацаванай за імі тэрыторыі.

У мусульманскіх дзяржавах сацыяльную структуру грамадства вызначаў іслам. На чале дзяржавы стаў халіф, які абапіраўся на прыдворную бюракратыю,

Характэрныя рысы традыцыйнага грамадства

Традыцыйнае грамадства —

тып грамадства з аграрным укладам, манархічнай сістэмай кіравання, перавагай рэлігійных каштоўнасцей і светапогляду, асаблівай роляй традыцый.

Форма пазямельных адносін

Асаблівасці сацыяльнай структуры ў мусульманскіх дзяржавах

Як мусульмане ставіліся да хрысціян і іўдзеяў?

Сацыяльная іерархія ў Кітаі

Складзіце схему «Іерархічная арганізацыя кітайскага грамадства».

Каставая сістэма ў Індыі

Згодна з легендай, прадстаўнікі варнаў утварыліся з розных частак цела Бога. Успомніце імя Бога і назавіце рэлігію.

Сацыяльная структура японскага грамадства

ніжэй знаходзіліся вольныя мусульмане, сярод якіх асаблівае месца займалі арабы. Затым ішлі «людзі кнігі» — хрысціяне і іўдзеі. На самых ніжэйшых прыступках сацыяльнай лесвіцы знаходзіліся «няверныя» (усе, хто не верыў у адзінага Бога) і рабы.

У сярэдневяковым Кітаі сацыяльная структура была больш складаная. Да прывілеяванай часткі грамадства належалі члены імператарскай сям'і, арыстакраты-землеўласнікі і дзяржаўныя чыноўнікі. Крыху асобна стаяла духавенства. Асноўным насельніцтвам былі свабодныя людзі, пераважна сяляне. Яшчэ ніжэй знаходзіліся рамеснікі і гандляры. Самую ніжэйшую ступень займалі слугі, залежныя сяляне і рабы.

У Індыі сацыяльную структуру грамадства вызначала каставая сістэма. У яе аснову леглі чатыры сацыяльна-рэлігійныя групы — варны: брахманы (жрэцтва), кшатрыі (ваяры і чынавенства), вайш'і (сяляне) і шудры (слугі). На самым ніжэйшым узроўні сацыяльнай іерархіі знаходзіліся недакранальныя — людзі, што займаліся «нячыстымі» прафесіямі.

У далейшым на аснове варнаў сфарміраваліся касты. Яны былі звязаныя з пэўнымі прафесіямі і маглі ўключаць у сябе людзей розных варнаў. Каставая прыналежнасць вызначала многія аспекты жыцця індывіда, у тым ліку шлюб, стасункі і прафесійныя магчымасці. Нарадзіўшыся ў пэўнай касце, індыец не мог перайсці ў іншую. Індуізм вучыў, што змяніць сваё становішча чалавек можа толькі пасля перараджэння. І чым больш правільна ён жыве, тым лепшае будзе яго жыццё ў наступным увасабленні.

Унікальная сацыяльная структура грамадства складалася ў Японіі. У яе аснове ляжалі адносіны васалітэту. Верхнюю ступень у сацыяльнай іерархіі займаў імператар, які лічыўся сынам багіні Сонца. Першапачаткова яго ўлада была дастаткова моцная, але з XII ст. яна перайшла да ваеннага правадыра — *сёгуна*, хоць

імператар заставаўся сімвалам адзінства і рэлігійнага аўтарытэту. Ніжэй за сёгуна на сацыяльнай лесвіцы знаходзіліся даймё (уладальнікі зямельных участкаў), якія з'яўляліся яго васаламі.

Самураі складалі наступны пасля даймё пласт грамадства і забяспечвалі ваенную моц даймё і сёгуна. Напачатку яны былі прафесійнымі ваярамі і служылі наймітамі ў мясцовых землеўласнікаў. Але з цягам часу ператварыліся ў замкнёную прывілеяваную сацыяльную групу (ваеннае саслоўе). Самураі прытрымліваліся строгага кодэкса гонару — бусідо («Шлях ваяра»), які загадваў быць адданымі свайму гаспадару, сумленнымі і адважнымі. Ад іх патрабавалася не толькі фізічная падрыхтоўка, але і духоўнае развіццё, таму валоданне мячом і мастацтва бою суправаджаліся заняткамі каліграфіяй і паэзіяй. Самураі адыгрывалі значную ролю ў палітычным жыцці дзяржавы.

У падмурку феадальнай піраміды ў Японіі знаходзіліся сяляне, рамеснікі і гандляры. Яны абавязаны былі плаціць падаткі сваім феадалам.

Іерархічная арганізацыя японскага грамадства

*Мінамота Ёрымота,
першы сёгун.
Роспіс на шоўку.
Мастак Фудзівара Таканобу.
1179 г.*

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Еўрапейскі рыцар і японскі самурай — саслоўі сярэднявечава грамадства. Нягледзячы на тое што іх эпоха прамінула, рыцарская этыка і кодэкс гонару самураяў не страцілі сваёй актуальнасці і цяпер.

1. Даведайцеся паходжанне слоў «рыцар» і «самурай».
2. Што аб'ядноўвае прадстаўнікоў дадзеных саслоўяў?
3. Назавіце адрозненні ў поглядах рыцараў і самураяў у адносінах да жанчыны, рэлігіі, адукацыі.
4. Зрабіце вывад, якія каштоўнасці, уласцівыя для рыцараў і самураяў, не страцілі сваёй актуальнасці.

Роля абшчыны

У Раннім і Высокім сярэднявеччы ў Азіі ключавое значэнне ў сацыяльнай структуры грамадства і паўсядзённым жыцці людзей мела абшчына. У Кітаі вясковыя абшчыны, што складаліся са сваяцкіх кланаў, кіраваліся старэйшынамі клана і адыгрывалі галоўную ролю ў размеркаванні зямлі, урэгуляванні спрэчак і выкананні рэлігійных абрадаў. У арабскім свеце абшчыны былі асновай грамадскай арганізацыі, племянная прыналежнасць вызначала сацыяльны статус, правы і абавязкі чалавека. У Індыі касты забяспечвалі сацыяльную падтрымку і абарону сваім членам, спрыялі захаванню сацыяльнага парадку і эканамічнай стабільнасці. Усе пасады і абавязкі, якія выконваліся абшчыннікамі, перадаваліся ў спадчыну з пакалення ў пакаленне. У Японіі сялянская абшчына адказвала за ўплату падаткаў, магла самастойна вырашаць унутраныя пытанні.

Усе сяляне жылі ў замкнёным свеце вясковай абшчыны, якая выконвала важную ролю ў жыцці грамадства і ажыццяўляла не толькі гаспадарчую і адміністрацыйную, але і рэлігійную функцыю. Абшчыны маглі кіраваць уласнымі справамі і нават весці перамовы з дзяржавай па пытаннях падаткаў і абавязкаў.

На палітычнай карце Азіі ў Раннім і Высокім сярэднявеччы існавала некалькі буйных цывілізацый, галоўнымі з якіх былі кітайская, індыйская і араба-ісламская. Усе яны характарызаваліся наяўнасцю традыцыйнага грамадства, якое абапіралася на звычай і традыцыі. У развітых цывілізацыях Азіі складалася своеасаблівая сістэма дзяржаўнага кіравання і грамадская іерархія.

калі ў свеце...

VII–VIII стст. —
утварэнне Арабскага халіфата
і арабскія заваёвы

на тэрыторыі Беларусі...

VI–VIII стст. —
рассяленне славян

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Вядомы гісторык Р. Ю. Віпер пісаў: «Імя арабаў зрабілася назвай не племені, а веры і культуры». Растлумачце сэнс дадзенага выказвання.
2. Якія фактары, на вашу думку, спрыялі адзінству Арабскага халіфата, а якія — яго распаду?
3. Пералічыце прыкметы традыцыйнага грамадства. Якія агульныя рысы характэрныя для традыцыйных грамадстваў краін Азіі — Індыі, Кітая, Японіі? Пералічыце выяўленыя вамі адрозненні.
4. Назавіце рэгіянальныя асаблівасці сацыяльнай структуры грамадства ў развітых дзяржавах Азіі ў Раннім і Высокім сярэднявеччы.
5. Параўнайце сістэмы дзяржаўнага кіравання ў краінах Азіі і Заходняй Еўропы ў Раннім і Высокім сярэднявеччы. Зрабіце вывад.

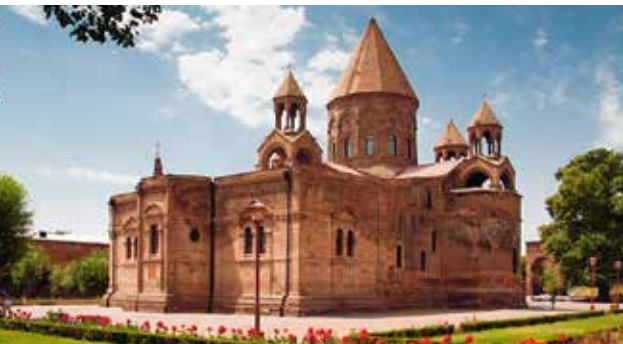

§ 10. Рэлігіі ў жыцці сярэднявечных грамадстваў

ПАТРЫЯРХ БУДЫЗМ ХРЫСЦІЯНСТВА КАРАН ИСЛАМ КРЫЖАК ЦАРКВА ИНКВИЗИЦИЯ ДУХАВЕНСТВА МИТРАПАЛИТ БИБЛИЯ ПАПА РЫМСКИ

Успомніце, калі з'явілася хрысціянства.

1. Хрысціянізацыя Еўропы. Хрысціянства, што ўзнікла ў Рымскай імперыі, было найбольш значным элементам антычнага духоўнага жыцця, які пашырыўся ў сярэднявечным еўрапейскім грамадстве. Яно прэтэндавала на ролю ўсеагульнага, універсальнага вучэння. Перавагай гэтай рэлігіі было адзінства супольнасці хрысціян, адзіная царква. Вера значнай колькасці людзей у адзінага Бога рабіла іх больш згуртаванымі і арганізаванымі.

Кафедральны сабор Святога Эчміядзіна — адзін з найстаражытнейшых храмаў свету. Пачатак будаўніцтва царквы датуецца IV ст. З 2000 г. уваходзіць у Спіс сусветнай спадчыны ЮНЕСКА.

*Эчміядзінскі кафедральны сабор.
Арменія. Сучасны выгляд*

Успомніце значэнні паняцця «царква». У якім з іх гэтае слова выкарыстоўваецца ў гэтым параграфу, а ў якім — у подпісе да дадзенай выявы?

З’явілася духавенства як асобны сацыяльны пласт, які меў права здзяйсняць культывыя дзеянні, набажэнствы. Сфарміравалася паняцце «чалавек царквы», таму што толькі царква гарантавала вернікам сувязь з Богам і надзею на ўратаванне праз рэгуляванне паўсядзённага чалавечага жыцця нават у дробязях. Гэта павышала ў вачах вернікаў аўтарытэт духавенства.

Хрысціянізацыя Еўропы была доўгатэрміновым і складаным працэсам, які спалучаў місіянерскую дзейнасць царквы з заваяваннем і абарачэннем у новую веру не толькі казанямі, але і сілай зброі. Спробы масавага хрышчэння часцяком сустракалі супраціў значнай часткі насельніцтва, якое заставалася вернае ранейшым багам, не разумела і не прымала новую рэлігію.

Практычныя меркаванні і палітычныя матывы прымушалі варварскіх каралёў прымаць хрышчэнне. Адзіная вера дапамагала скасоўваць міжплемянныя адрозненні, умацоўвала вярхоўную ўладу, аб’ядноўвала насельніцтва ў адзін народ. У канцы V ст. хрысціянства прыняў кароль франкаў Хлодвіг. Папа Рымскі і духавенства Галіі падтрымлівалі Хлодвіга ў яго захопніцкай палітыцы, апраўдваючы яе тым, што ён змагаецца супраць ворагаў царквы.

«Чалавек царквы»

Шляхі хрысціянізацыі Еўропы

Чаму саюз франкскіх уладароў з хрысціянскай царквой быў узаемавыгадным?

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

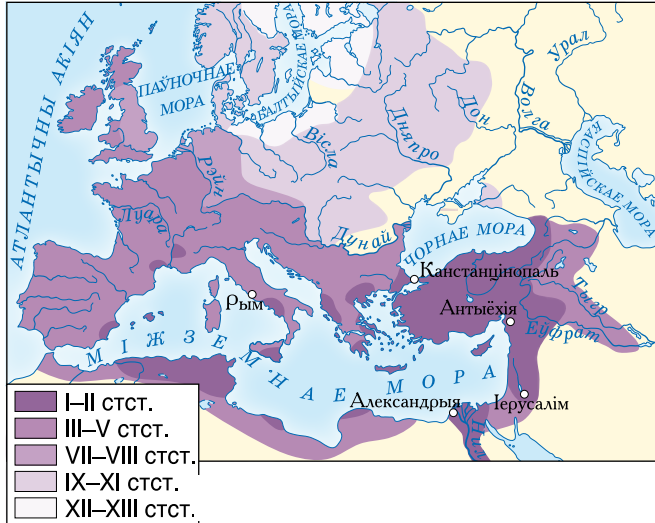
Вакол хрышчэння Хлодвіга ўтварыліся разнастайныя легенды. Паводле адной з іх, Хлодвігу падчас бітвы з’явіўся анёл з лілеяй і сказаў, каб той зрабіў гэтую кветку сваім сімвалам і завяшчаў нашчадкам.

1. *Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы, даведайцеся, якія яшчэ існуюць легенды, звязаныя з хрышчэннем Хлодвіга.*
2. *Назавіце аўтара крылатага выразу: «Пакланіся таму, што спяваў, і спалі тое, чаму пакланяўся». Як вы разумееце сэнс дадзенага выказвання?*
3. *Прывядзіце прыклады хрысціянскіх сімвалаў і знакаў, якія захавалі сваё сакральнае значэнне.*

Хрышчэнне Хлодвіга.
Барэльеф. Францыя.
Канец IX ст.

Раствлумачце, чаму пра поўную перамогу хрысціянства на поўначы і ўсходзе еўрапейскага кантынента можна казаць толькі ў XIII–XIV стст.

Распаўсюджванне хрысціянства

Раствлумачце сэнс фразы «Маліся і працуй!», якая пазней стала крылатай.

Асаблівую ролю ў распаўсюджванні хрысціянства ў Еўропе адыгралі манастыры, якія ўзніклі ў III ст. як паселішчы пустэльнікаў. Заходняе манаства са сваім асаблівым статутам зарадзілася ў VI ст. Апроч малітвы манахі павінны былі займацца сельскай гаспадаркай, вывучаць Свяшчэннае Пісанне, перапісваць кнігі, выхоўваць дзяцей, весці місіянерскую дзейнасць.

Сінайскі манастыр.
Сучасны выгляд. Егіпет.
Адзін з найстаражытнейшых хрысціянскіх манастыроў, якія дзейнічаюць бесперапынна. Заснаваны ў IV ст.

ТЫПЫ МАНАСТЫРОЎ

Абацтва —
каталіцкі
манастыр

Лаўра —
буйны
мужчынскі
праваслаўны
манастыр

Скіт —
жытло
пустэльніка

У XIII–XIV стст. хрысціянства стала пануючай рэлігіяй у Еўропе.

2. Узаемаадносінны паміж свецкай і царкоўнай уладай. У IV ст. хрысціянства ў Рымскай імперыі стала **дзяржаўнай рэлігіяй**. На Ватыканскім узгорку ў Рыме месцілася рэзідэнцыя рымскіх біскупаў, якіх пачалі называць папамі.

У VIII ст. пры ўдзеле французскага караля Піпіна Кароткага была створана Папская дзяржава, у якой папы валодалі не толькі духоўнай, але і свецкай уладай. Ва ўмовах слабасці варварскіх дзяржаў Папа Рымскі паступова ўстаў на чале ўсяго заходне-еўрапейскага духавенства. Яго роля забяспечвалася матэрыяльнымі рэсурсамі. Звычай вернікаў прыносіць у царкву дары вёў да росту царкоўнай маёмасці, якая лічылася свяшчэннай і не магла быць адчужана або абкладзена падаткам. З цягам часу царква назапасіла значныя багацці, у тым ліку і зямельныя.

Духоўны і матэрыяльны ўплыў царквы ставіў у залежнасць ад яе многіх уладароў варварскіх караляўстваў, хоць пры недахопе зямлі такія ўладары часам рабілі секулярызацыю — канфіскацыю царкоўных зямель. Карл Вялікі, як больш тонкі палітык, абапіраючыся на саюз з Папам і выкарыстоўваючы хрысціянскую рэлігію як сродак кансалідацыі і ўмацавання цэнтральнай улады, значна пашырыў межы Франкскай дзяржавы. У асобе імператара франкаў Рымская царква атрымала надзейнага абаронцу сваіх зямельных уладанняў ад знешніх замахоў. Імператар узаконіў царкоўную дзесяціну, якая была абавязкова для ўсіх хрысціян Франкскай імперыі. Папа, усклаўшы імператарскую карону на Карла, тым самым падкрэсліў, што свецкая ўлада, якая б магутная яна ні была, набывае законнасць толькі бласлаўленнем царквы.

У IX–X стст. Рымская царква дзякуючы ўнутранай цэнтралізацыі і падтрымцы імператараў з’яўлялася магутным феадалам, а да сярэдзіны XII ст.

Дзяржаўная рэлігія — веравучэнне, замацаванае ў якасці пануючага ў дзяржаве на заканадаўчым узроўні.

Павышэнне ролі каталіцкай царквы

ператварылася ў маналітную аўтарытэтную і ўплывовую арганізацыю ў Еўропе.

Найбольшай магутнасці Рымская царква дасягнула ў часы папы Інакенція III (1198–1216 гг.). Стаўшы на чале царквы, ён рашуча ўмешваўся ў палітыку еўрапейскіх дзяржаў, узяўшы на сябе ролю арбітра паміж феадальнымі правадырамі. Менавіта Інакенціем III быў натхняльнікам паходаў крыжакоў ва Усходнюю Прыбалтыку.

Хрысціянскі свет у XI ст.

3. Раскол хрысціянскай царквы. У XI ст. даўняя спрэчка пра верхавенства ў хрысціянскім свеце прывяла да канфлікту паміж рымскімі папамі і канстанцінопальскімі патрыярхамі. У Візантыі патрыярхі не маглі ўзвысіцца над свецкаю ўладай, бо хрысціянская царква моцна залежала ад магутнай імператарскай улады. Візантыйскія імператары ўжо з V ст. адыгрывалі важную ролю ў царкоўным жыцці, нават права склікання царкоўных сабораў належала імператару.

Тым не менш патрыярхі лічылі сябе найвышэйшымі хрысціянскімі іерархамі, а Папы Рымскія прэтэндавалі на панаванне ва ўсім хрысціянскім свеце.

Раскол царквы

У выніку ў 1054 г. кіраўнікі рымскай і канстанцінопальскай царкваў наклалі адзін на аднаго *анафему* (праклён), адлучылі адзін аднаго ад царквы і часова спынілі стасаванне. Хрысціянская царква падзялілася на заходнюю — каталіцкую і ўсходнюю — праваслаўную.

Напачатку хрысціянскі свет абыякава паставіўся да гэтага канфлікту. Але сітуацыя пагоршылася ў пачатку XIII ст., калі заходнееўрапейскія рыцары захапілі Канстанцінопаль у 1204 г. падчас IV крыжовага паходу, часова ліквідаваўшы візантыйскую дзяржаву.

У супрацьстаянні каталіцтва і праваслаўя ўпор рабіўся не на палітычныя прэтэнзіі, а на адрозненні ў дагматах веры, абрадах, арганізацыі кіравання, што існавалі з IX ст. Ва ўмовах аўтаноміі царквы на

Назавіце літаратурныя творы і кінафільмы, дзе ідзе гаворка пра крыжовыя паходы.

Захадзе склалася традыцыя набажэнстваў выключна на латыні. У праваслаўным свеце набажэнствы вяліся на царкоўнаславянскай мове.

Прэтэнзіі пап на панаванне ў хрысціянскім свеце паспрыялі арганізацыі *крыжовых паходаў* на Блізкі Усход (1096–1270 гг.). Найбольш масавы і паспяховы быў паход 1096–1099 гг., калі крыжакам удалося аднавіць уладу хрысціян над Іерусалімам і стварыць у Палесціне дзяржаву — Іерусалімскае каралеўства. Аднак у далейшым узмацненне мусульманскіх дзяржаў на Блізкім Усходзе і канфлікты паміж самімі крыжакамі прывялі да страты ўсіх блізкаўсходніх уладанняў.

Крыжовыя паходы на Блізкі Усход

Чаму поспех крыжакоў у 1099 г. не прывёў да еўрапейскай каланізацыі ўсяго Блізкага Усходу?

ПРАЦУЕМ З ГІСТАРЫЧНАЙ КРЫНІЦАЙ

Статут Тэўтонскага ордэна

Гэта — Статут братоў, што служаць Нямецкаму Брацтву Св. Марыі...

Ёсць тры рэчы, якія складаюць аснову ўсякага рэлігійнага жыцця, і яны прапісаны ў гэтым Правіле. Першая — пажыццёвая цнота, другая — адмова ад уласнай волі, то-бок паслушэнства аж да смерці, трэцяя — прыняцце беднасці, то-бок жыццё без уласнасці пасля ўступлення ў гэты Ордэн...

Братам-рыцарам належыць насіць белыя плашчы, як знак свайго рыцарства, але іншыя іх вопраткі не павінны адрознівацца ад вопратак іншых братоў. Мы пастанаўляем, каб кожны брат насіў чорны Крыж на плашчы, на пакрыццях шлема і брані (нашлемніках і налатніках), каб паказваць вонкава прыналежнасць сваю да гэтага Ордэна...

Усім братам належыць стрыгчы свае валасы на ўзор манахаў і духавенства, каб і спераду і ззаду іх можна было пазнаць як людзей, што належаць да рэлігійнага Ордэна...

1. Пeralічыце зарокі, якія давалі члены Тэўтонскага ордэна.

2. Разгледзьце ілюстрацыі. На аснове тэксту дакумента вызначыце, на якой з іх паказаны рыцар Тэўтонскага ордэна. Прадстаўнікі якіх духоўна-рыцарскіх ордэнаў паказаны на дзвюх іншых ілюстрацыях?

Духоўна-рыцарскія ордэны

У працэсе крыжовых паходаў у Палесціне былі створаны *духоўна-рыцарскія ордэны*, якія спалучалі манаскія паводзіны з узброенай абаронай хрысціянскіх заваёў. Першым сярод іх стаў ордэн тампліераў, затым з'явіліся шпітальеры, а ў 1198 г. у Іерусаліме быў заснаваны Тэўтонскі (Нямецкі) ордэн, куды прымалі толькі нямецкіх рыцараў. Ператварыўшыся ў буйнога феадальнага землеўласніка, ён істотна ўплываў на палітычнае жыццё Еўропы. Цяжкасці ордэн пачаў зазнаваць пасля 1410 г., калі аб'яднаныя войскі ВКЛ і Польшчы нанеслі паражэнне яго арміі ў бітве пад Грунвальдам.

Сярэднявекавыя рэлігіі Усходу

4. Рэлігіі ў сярэднявекавых цывілізацыях Азіі. У сярэднявекавых цывілізацыях Азіі ў Раннім і Высокім сярэднявеччы развіваліся і ўмацоўваліся старыя, узніклі і пашыраліся новыя вераванні. Самымі ўплывовымі рэлігіямі на Усходзе былі іслам, будызм і хрысціянства.

Гэтыя сусветныя рэлігіі звярталіся да ўсіх людзей, незалежна ад іх расы або сацыяльнага становішча. У адрозненне ад язычніцкіх вераванняў яны прапаноўвалі чалавеку новую ідэалогію і маральны кодэкс для пераадолення праблем і несправядлівасцей грамадства.

Іслам

Ісламскае вучэнне ўяўляе сабой складаную сістэму вераванняў і практык, якімі кіруюцца мусульмане ў сваім жыцці. Галоўная крыніца ісламу — Каран — свяшчэнная кніга мусульман, напісаная на арабскай мове. Мусульмане лічаць яе словам Бога (Алаха), падараваным прароку Магамету. Важнай крыніцай ісламу таксама з'яўляюцца паданні або апаведы пра жыццё ісламскага прарока, дзе ўтрымліваюцца словы і выслоўі Магамета, яго наказы сваім паплечнікам і мусульманскай абшчыне, тлумачэнні да Карана. Крыніцы ісламу складаюць аснову ісламскіх вераванняў, закліканых дапамагчы мусульманам дасягнуць канчатковай мэты — падпарадкавання Богу і вечнага збавення.

§ 10. Рэлігіі ў жыцці сярэдневяковых грамадстваў

Рэлігіі, пашыраныя на Усходзе ў перыяд Сярэднявечча	
Будызм	<ul style="list-style-type: none"> • узнік у VI ст. да н. э. у Індыі; • атрымаў пашырэнне ў Кітаі, Карэі, Японіі; • вызваленне ад пакут праз прасвятленне і нірвану
Хрысціянства	<ul style="list-style-type: none"> • узнікла ў I ст. у рымскай правінцыі — Іудзеі; • атрымала пашырэнне ў Грузіі і Арменіі, у некаторых краінах Блізкага Усходу, Цэнтральнай Азіі, а таксама ў Эфіопіі і Індыі; • вучэнне аб уратаванні праз веру ў Ісуса Хрыста
Іслам	<ul style="list-style-type: none"> • узнік у VII ст. у Заходняй Аравіі; • атрымаў пашырэнне падчас арабскіх заваёў; • пакланенне адзінаму Богу — Алаху, шанаванне Магамета як прарока і пасланніка Алаха
Сінтаізм	<ul style="list-style-type: none"> • узнік у перыяд археалагічнай культуры Яёй (III ст. да н. э. — III ст. н. э.) у Японіі; • з VIII ст. японскія імператары з’яўляліся першасвятарамі рэлігіі сінта; • галоўны духоўны прынцып — шанаванне духаў і продкаў, культ чысціні і працавітасці
Канфуцыянства	<ul style="list-style-type: none"> • узнікла на мяжы VI–V стст. да н. э. у Кітаі; • ключавы матыў вучэння — шчырая адданасць сына — бацьку, народа — імператару
Індуізм	<ul style="list-style-type: none"> • узнік у 2–1-м тыс. да н. э. у Індыі; • вера ў перасяленне душ; парадак перараджэння вызначаецца зробленымі пры жыцці ўчынкамі і іх наступствамі
Даасізм	<ul style="list-style-type: none"> • узнік у VI ст. да н. э. у Кітаі; • вучэнне пра «шлях рэчаў» (даа), якім павінна кіравацца ўсё існае (свет і людзі)

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Нягледзячы на тое, што ўсе рэлігіі і вераванні зарадзіліся ў глыбокай старажытнасці, яны дагэтуль застаюцца запатрабаванымі ў грамадстве.

1. Паводле якога крытэрыю рэлігіі ў табліцы вылучаны розным колерам?
2. Скарытайцеся дадатковымі крыніцамі і даведайцеся, у якіх краінах вызнаюць гэтыя рэлігіі на сучасным этапе.
3. Як вы лічыце, чаму, паўстаўшы ў далёкай старажытнасці, гэтыя рэлігіі захавалі сваё значэнне і ўплыву да нашых дзён?

Рэлігіі адыгрывалі важную ролю ў жыцці сярэднявечага грамадства. Яны вызначалі погляды чалавека на свет, фарміравалі мадэлі паводзін людзей і іх звычкі. Менавіта ў гэты перыяд пачалося актыўнае пашырэнне хрысціянства, будызму і ісламу. Раскол 1054 г. прывёў да распаду адзінага хрысціянскага свету на дзве галіны — каталіцызм і праваслаўе.

калі ў свеце...

X ст. — большая частка насельніцтва Еўропы прыняла хрысціянства, а многія краіны Блізкага Усходу — іслам

на тэрыторыі Беларусі...

X в. — распаўсюджванне хрысціянства візантыйскага ўзору

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Назавіце шляхі хрысціянізацыі Еўропы. Чаму хрысціянства досыць хутка распаўсюдзілася ў сярэднявечнай Еўропе?
2. Ахарактарызуйце ўзаемаадносіны паміж свецкай і царкоўнай уладай у Раннім і Высокім сярэднявеччы.
3. Што, на ваш погляд, было галоўнай прычынай спаборніцтва заходняй і ўсходняй хрысціянскіх цэркваў? Свой адказ растлумачце.
4. Дайце кароткую характарыстыку асноўным рэлігіям сярэднявечных цывілізацый Азіі. Якім чынам рэлігіі ўплывалі на светапогляд, жыццёвыя каштоўнасці і паўсядзённае жыццё людзей?
5. З гісторыяй сярэднявечнай Еўропы звязаны выраз «хадзіць у Каносу». Даведайцеся, што значыць гэты выраз. Прааналізуйце гістарычны факт, звязаны з гэтым выразам, адказаўшы на пытанні: «Калі? Дзе? Хто? Якія прычыны? Якія наступствы?».

§ 11. Развіццё культуры ў Раннім і Высокім сярэднявеччы

МІНАРЭТ МАЗАІКА ХРАМ СВЯТОЙ САФІІ ХРОНІКА АНТЫЧНАСЦЬ ІКОНА МІНІАЦЮРА УНІВЕРСІТЭТ ФРЭСКА ПЕРГАМЕНТ ІНІЦЫЯЛ

1. Захаванне антычнай спадчыны. Для эпохі Сярэднявечча характэрнае ўзаемадзеянне элементаў антычнай, хрысціянскай і «варварскай» культур. Так, уздым культуры ў Франкскім каралеўстве ў часы праўлення Карла Вялікага і яго найбліжэйшых пераемнікаў, што атрымаў назву «*Каралінгскага Адраджэння*», характарызаваўся павышанай цікавасцю да антычнай культуры.

У Візантыі захаванне старажытнай спадчыны на сіла сістэмны характар. Візантыйцы не толькі збераглі немалую колькасць грэчаскіх і рымскіх прац, але і пакінулі да іх свае каментарыі.

Вельмі важную ролю ў пераемнасці антычнай і сярэднявковай культуры адыграла лацінская мова. Менавіта латынь зрабілася асновай для развіцця еўрапейскіх нацыянальных моў, а пісьмовасць данесла да жыхароў сярэднявковай Еўропы дасягненні антычнай навукі і філасофіі.

Ва ўмовах варварызацыі Заходняй Еўропы царква ператварылася ў адзіную захавальніцу антычнай спадчыны. Доўгі час самымі адукаванымі людзьмі з'яўляліся святары і манахі. Ім неабходна было чытаць Біблію і праводзіць набажэнствы, вылічваць даты хрысціянскіх свят і будаваць храмы. Менавіта дзякуючы

Латынь — аснова развіцця еўрапейскіх нацыянальных моў

Царква — захавальніца антычнай спадчыны

духавенству лацінская мова стала найважнейшым сувязным звяном паміж антычнай і сярэднявечавай культурамі.

Часцяком манастыры заставаліся адзіным месцам захоўвання старажытных рукапісаў. У кожным з іх быў скрыпторый, дзе перапісваліся багаслоўскія працы і богаслужбовыя кнігі, а таксама складаліся хронікі. Манахі капіравалі працы грэчаскіх і рымскіх філосафаў, паэтаў і гісторыкаў. Гэтыя тэксты з'яўляліся асновай адукацыі, складалі важную частку вучэбных праграм.

Так сфарміравалася характэрная для Ранняга еўрапейскага сярэднявечча манаполія хрысціянскіх устаноў на адукацыю.

2. Сярэднявечная адукацыя. Напачатку Сярэднявечча колькасць пісьменных людзей рэзка скарацілася. Непісьменныя былі многія каралі і вярхушка грамадства — знаць і чыноўнікі.

Такое становішча намагалася паправіць царква. Адкрываліся школы, першыя з якіх былі заснаваныя манаскімі ордэнамі. Навучанне вялося на лацінскай мове. Метады навучання будаваліся на зубрэнні і развіцці механічнай памяці; настаўнік даваў абстрактныя веды, якія належала абавязкова запамінаць, і не тлумачыў прадмет або з'яву. У школах панавала суровая дысцыпліна, ухваляліся цялесныя пакаранні.

Асаблівасцю сярэднявечавай адукацыі была адсутнасць класаў і размеркавання вучняў па ўзросце або здольнасцях.

Інакш была арганізавана свецкая адукацыя. З ростам гарадоў і росквітам цэхаў пачалі ўзнікаць прыватныя школы. Па-свецку было арганізавана і навучанне феадалаў. Яно грунтавалася на «сямі рыцарскіх дабрадзейнасцях»: верхавая язда, плаванне, валоданне дзідай, мячом і шчытом, фехтаванне, паляванне, гульня ў шахматы, уменне складаць і спаваць вершы.

Якія сацыяльныя функцыі выконвалі манастыры?

Чаму пасля падзення Заходняй Рымскай імперыі адбыўся заняпад культуры і адукацыі?

Царкоўныя школы

Растлумачце, чаму людзі з добрай памяццю карысталіся надзвычайнай павагай.

Свецкая адукацыя

ЦАРКОЎНЫЯ ШКОЛЫ

Манастырскія

арганізоўваліся
пры манастырах

Кафедральныя

адкрываліся пры
кафедральных
саборах

Прыходскія

узнікалі пры
царкоўных
прыходах

Што такое літара? —
Вартаўнік гісторыі.
Што такое слова? —
Здраднік душы.
Хто нараджае слова? —
Язык.
Што такое язык? —
Біч паветра.
Што такое паветра? —
Захавальнік жыцця.
Што такое жыццё? —
Шчаслівым радасць,
няшчасным гора,
чаканне смерці.

Урывак з падручніка. IX ст.

У сярэднявечных дакументах можна прачытаць: «За непісьменнага дзеля яго рыцарскага звання распісаўся манах такі і такі...». Растлумачце гэтую фразу.

У Высокім сярэднявеччы Заходняя Еўропа зазнала нечуваны эканамічны і культурны ўздым. У гэты час асобныя кафедральныя і манастырскія школы ператвараліся ў буйныя вучэбныя цэнтры, якія пасля зрабіліся першымі ўніверсітэтамі. Яны ўяўлялі сабой сярэднявечныя карпарацыі — аб'яднанні навучэнцаў і выкладчыкаў. Заняткі ва ўсіх заходнееўрапейскіх універсітэтах вяліся на лацінскай мове. Студэнты з розных краін аб'ядноўваліся ў зямляцтвы, а выкладчыкі гуртаваліся па спецыяльнасцях у факультэты. Разам яны абіралі кіраўніка ўніверсітэта (рэктара). На падрыхтоўчым факультэце адбывалася асваенне «сямі вольных мастацтваў»: граматыкі, рыторыкі, дыялектыкі, арыфметыкі, геаметрыі, астраноміі, музыкі. Пасля авалодання гэтымі дысцыплінамі студэнт мог працягнуць вучобу, абраўшы адзін з трох вышэйшых факультэтаў універсітэта: багаслоўскі,

З'яўленне вышэйшых
навучальных устаноў

медыцынскі або юрыдычны. Па яго заканчэнні прысуджалася ступень магістра або доктара навук па адпаведным профілі.

ПРАЦУЕМ З ГІСТАРЫЧНАЙ КРЫНІЦАЙ

Раннія статуты Сарбоны XII–XV стст.

Жадаю, каб няўхільна выконваўся звычай, зацверджаны ў момант заснавання гэтага дома па парадзе добрых людзей... Таму ніхто, жывучы ў гэтым доме, не павінен есці мяса як напярэдадні Раства, так і па панядзелках ды чацвяргах, у дні Вялікага посту, а таксама ад свята Ушэсця да Сёмухі... Ніхто не можа ўжываць ежу ў сваім пакоі без асаблівай прычыны. Роўным чынам усе павінны насіць закрытую вопратку... Хай ніхто не носіць кідкага адзення і чаравікаў, ад чаго могуць узнікнуць розныя непаразуменні... Таксама ніхто не прымаецца ў дом без клятвы... Таксама кожны член абшчыны мае ўласны знак на адзенні, адзіны ў сваім родзе і адрозны ад іншых. Ніхто не асмельваецца начаваць па-за домам, недзе ў горадзе. На сходах і разборах кожны мае вытрымліваць мір і маўчанне, пакуль яго не спытае прыёр...

1. Якім чынам рэгламентаваліся паводзіны студэнтаў сярэднявечных універсітэтаў?
2. Чым тлумачыцца строгаць правіл паводзін у сярэднявечных універсітэтах?

Універсітэт Аль-Караўін.
Марока. Сучасны выгляд

Выкладчыкі і студэнты жылі ў адмыслова ўладкаваных інтэрнатах — калегіях. Тут праводзіліся лекцыі: выкладчык зачытваў урыўкі з кніг вядомых вучоных і багасловаў, а пасля тлумачыў значэнне прачытанага.

Першай вышэйшай навучальнай установай Заходняй Еўропы стаў Балонскі ўніверсітэт у Францыі, заснаваны яшчэ ў XI ст. Аднак арабскія ўніверсітэты ўзніклі значна раней. Найстарэйшы з іх — Аль-Караўін у г. Фес у Марока, які адчыніў свае дзверы ў IX ст.

У заходнееўрапейскіх універсітэтах з'яўляліся вучоныя, дасягненні якіх пераўзыходзілі ўзровень сярэднявечнай навукі. У іх ліку быў англічанін Роджэр Бэкан. Ён увёў у навуку матэматычны і эксперы-

ментальны метады, напісаў працы аб прыродзе святла і колеру, распрацаваў новыя тэорыі аб павелічальным шкле.

Значна пашырыліся геаграфічныя веды еўрапейцаў. Венецыянец Марка Пола здзейсніў шматгадовае падарожжа ў Кітай і Цэнтральную Азію, вынікі якога апісаў у славутай «Кнізе аб разнастайнасці свету».

У пачатку Сярэднявечча ў Візантыі, у адрозненне ад краін Заходняй Еўропы, цэнтрамі развіцця культуры з'яўляліся гарады. У «дзяржаве васілеўсаў» праэнт адукаваных людзей быў значна вышэйшы, чым на Захадзе. Як і ва ўсёй Еўропе, на развіццё адукацыі істотна ўплывала царква. У XI ст. у Канстанцінопалі на базе вышэйшай школы, заснаванай імператарам Феадосіем II яшчэ ў V ст., быў створаны ўніверсітэт. Ён меў два факультэты — юрыдычны і філасофскі (багаслоўскі). Сёння яго часта называюць Канстанцінопальскім універсітэтам, або Магнаўрскай вышэйшай школай. Першы рэктар універсітэта — вядомы вучоны Леў Матэматык. Сярод выкладчыкаў і выпускнікоў універсітэта было шмат вядомых філосафаў і вучоных, напрыклад, Кірыл і яго брат Мяфодзій — стваральнікі славянскага алфавіта.

3. Развіццё культуры ў Заходняй Еўропе. З развіццём школ і адукацыі пашыраўся попыт на кнігі. У Раннім сярэднявеччы яны былі прадметам раскошы. Кнігі пісалі на пергаменце. Аркушы сшывалі з дапамогай тонкіх трывалых вяровак і змяшчалі ў вокладку з дошак, абцягнутых скурай, часам упрыгожаных каштоўнымі камянямі. Тэкст ілюстравалі буквіцамі, застаўкамі, а пазней — мініяцюрамі. З XII ст. адкрываюцца гарадскія майстэрні па перапісванні кніг, у якіх працавалі рамеснікі. З'яўляецца іншы матэрыял, менш трывалы, але больш даступны і танны, — папера.

Асаблівасці развіцця ў Візантыі

Святыя Кірыл і Мяфодзій.
Фрэска сабора Святой Сафіі.
Македонія. XI ст.

Чаму ў сярэднявекowych бібліятэках кнігі захоўвалі на ланцугу?

Развіццё літаратуры

Уплыў хрысціянскай ідэалогіі праявіўся ў царкоўнай літаратуры, якая ў той час фарміравалася. Асноўнымі яе жанрамі сталі жыцці святых, духоўныя гімны, літургічная драма. Сярод свецкай літаратуры асабліва вылучаліся творы гераічнага эпасу, якія апавядалі пра вялікіх герояў мінуўшчыны. Самыя вядомыя сярод іх — французская «Песня пра Роланда», іспанская «Песня пра Сіда», нямецкая «Песня пра Нібелунгаў». У гарадской літаратуры пераважалі кароткія ананімныя творы, звычайна жартаўлівага характару.

Архітэктура

Самабытнасцю вылучалася сярэдневяковая архітэктура. Раманскі стыль з яго масіўнымі формамі

АРХІТЭКУРНЫЯ СТЫЛІ СЯРЭДНЕВЯКОВАЙ ЕЎРОПЫ

РАМАНСКИ

XI–XIII стст.

вобласці, якія мяжуюць з Міжземнамор'ем

- масіўнасць, прастата і яснасць формаў;
- тоўстыя сцены, невялікія вузкія вокны-аркі, цыліндрычныя або крыжовыя каменныя скляпенні;
- асноўны матэрыял для будаўніцтва — камень

Капэла грэшнікаў, якія каюцца. Францыя

ГАТЫЧНЫ

XII–XIV стст.

з Францыі па ўсёй Еўропе

- аркі з завостраным верхам;
- вузкія і высокія вежы і калоны;
- багата ўпрыгожаны фасад з разнымі дэталямі і характэрнай «ружай» у цэнтры;
- шматкаляровыя вітражныя стральчатыя вокны, каваныя шпіцы на даху

Рэймскі сабор. Францыя

змяніўся на гатычны. Цяпер будынкi імкнуліся ўгару, да святла і Бога, што выразна відаць на прыкладзе сабора Нотр-Дам у Парыжы.

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Кельнскі сабор

Прыклад гатычнага шрыфту

Касцюмы Сярэднявечча

1. Якім чынам рысы гатычнага стылю адбіліся ў прадстаўленым творы сярэднявковай архітэктуры, касцюмах і шрыфце?
2. Як гэта тлумачылася з пункту погляду сярэднявковага бачання свету?

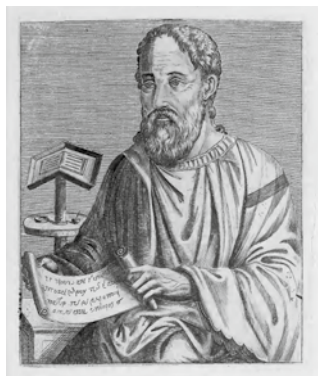
4. Дасягненні ў навуцы і культуры Візантыі.

Візантыя была цэнтрам значных навуковых і культурных дасягненняў Ранняга і Высокага сярэднявечча. Мясцовыя вучоныя захоўвалі сакрэты вырабу шкла, лекавых сродкаў і фарбаў. Сярод навук найбольш паспяхова развіваліся матэматыка, астраномія,

Візантыя — скарбніца навуковых адкрыццяў і культурных дасягненняў

геаграфія, хімія, медыцына, інжынерная справа. Так, адзін з пачынальнікаў алгебры Леў Матэматык вынайшаў светлавы тэлеграф, што ўяўляў сабой сістэму сігнальных вежаў і дазваляў за адну гадзіну перадаць паведамленне з мяжы з Халіфатам у Канстанцінопаль. Візантыйцы мелі адмысловыя механізмы, якія прыводзілі ў захваленне замежных паслоў: цудоўныя статуі львоў, якія рыкалі, птушак, якія лёталі, і іншыя фігуры, што рухаліся сілаю вады. Візантыйскія купцы, выпраўляючыся ў далёкія падарожжы, складалі геаграфічныя трактаты і карты, якія ў далейшым распаўсюдзіліся па ўсёй Еўропе.

Яўсевій Кесарыйскі. Графіка

Выкарыстоўваючы антычную спадчыну, візантыйцы стварылі багатую бібліятэку навуковых і філасофскіх тэкстаў. Атрымалі пашырэнне жанры гістарычных хронік («Хроніка» Яўсевія Кесарыйскага), жыццяпісы вялікіх уладароў і ваеннай гісторыі («Гісторыя войнаў Юстыніяна» Пракопія Кесарыйскага).

Цэнтрам візантыйскага мастацтва па-ранейшаму заставаўся велічны Канстанцінопаль. Сімвалам выдатнай сярэднявечковай архітэктуры Візантыі стаў пабудаваны ў VI ст. славыты Сафіійскі сабор.

«Залаты век» ісламу

5. Мусульманскі рэнесанс. Тэрыторыя мусульманскага свету ў Сярэднявеччы працягнулася ад Індыі да Пірэнеяў, а арабская мова стала на гэтай прасторы мовай міжнародных зносін. Перыяд з VIII да XIII ст. прынята называць мусульманскім Адраджэннем, або «Залатым векам ісламу». Менавіта тады старажытныя навуковыя працы, што захаваліся ў Візантыі і Персіі, былі перакладзены на арабскую мову. Гэты масавы перакладчыцкі праект стварыў падмурак для дзейнасці мусульманскіх вучоных, якія пасля пашырылі і развілі атрыманыя веды.

Арабскія і персідскія вучоныя зрабілі важныя адкрыцці ў розных галінах навукі. Яны перагледзелі і дапоўнілі працы Гіпакрата і Галена, дзякуючы чаму медыцына тысячагадовай даўніны выйшла на даволі высокі ўзровень. Кніга Ібн Сіны (Авіцэны) «Канон ле-

Чаму арабскую мову называюць «латынню Усходу»?

Якімі вынаходствамі і адкрыццямі, што зрабілі або распаўсюдзілі арабы, чалавецтва карыстаецца да нашых часоў?

карскай навукі» была галоўным падручнікам для медыкаў у Еўропе аж да XVII ст.

Нярэдка ўсходнія вучоныя былі яшчэ і творчымі людзьмі. Напрыклад, матэматык і астраном канца XI ст. Амар Хаям узначаліў абсерваторыю і склаў

НАВУКОВЫЯ ДАСЯГНЕННІ МУСУЛЬМАНСКАГА РЭНЕСАНСУ

МАТЭМАТЫКА

Еўрапеец і араб
вывучаюць
геаметрыю

- алгебра і трыганаметрыя;
- словы «алгебра», «алгарытм»

Аль-Харэзмі
Аль-Джазары

ХІМІЯ

Дыстыляцыйны
апарат. VIII ст.

- метады ачысткі і крышталізацыі;
- класіфікацыя вядомых хімічных рэчываў

Аль-Разі
Ібн Хаян

АСТРАНОМІЯ

Фазы Месяца. XI ст.

- працягласць гадавога цыкла;
- абсерваторыі

Аль-Батані
Аль-Біруні

ГЕАГРАФІЯ

- прынцып аптычных лінзаў

Сістэма вадзяной
помпы. XIII ст.

Рэканструкцыя
арабскай карты. XII ст.

- словы «адмірал», «баржа», «мусон»;
- стварэнне карт;
- вызначэнне даўжыні акружнасці зямнога шара

сонечны каляндар, але атрымаў сусветную вядомасць дзякуючы паэтычным творам, напоўненым жыццёвай мудрасцю і любоўю да чалавека.

Разам з навукай у Еўропу пранікала ісламскае мастацтва, вядомае сваімі мудрагелістымі геаметрычнымі ўзорамі і каліграфіяй. Мусульманская архітэктура з яе спічастымі аркамі, купаламі і дэкаратыўным арнамантам натхняла архітэктараў гатычнага стылю. Многія ўзоры ісламскай архітэктуры захаваліся да нашага часу, напрыклад Вялікая мячэць Кордавы.

«Залаты век ісламу» быў перыядам, калі мусульманскі свет знаходзіўся ў авангардзе навукі і культуры, што аказала глыбокі ўплыў на наступныя стагоддзі.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Кордава — адзін з найстаражытнейшых гарадоў Іспаніі, сталіца Кордаўскага халіфата. У X ст. горад дасягнуў свайго росквіту, зрабіўся адным з цэнтраў асветы і навук.

1. *Растлумачце, чаму Кордаву ў Сярэдня вякі называлі «ўпрыгажэннем свету».*
- 2 *Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, назавіце і апішыце аб'екты сучаснай Кордавы, уключаныя ў Спіс сусветнай спадчыны ЮНЭСКО.*

Гістарычны цэнтр Кордавы. Іспанія.
Сучасны выгляд

Культура Сярэдніх вякоў адлюстроўвала жыццёвыя каштоўнасці людзей таго часу. Калі ў Раннім сярэднявеччы цэнтрамі развіцця культуры былі манастыры і манастырскія школы, дык у XI–XIII стст. гэтая роля перайшла да гарадоў, дзе адкрываліся ўніверсітэты і развівалася архітэктура. Разам з тым дасягненні арабскай навукі, літаратуры і мастацтва спрыялі развіццю культуры многіх народаў не толькі Усходу, але і Еўропы.

калі ў свеце...

X–XIII стст. — панаванне
раманскага архітэктурнага стылю

на тэрыторыі Беларусі...

XI–XIII стст. — перавага
візантыйскага архітэктурнага стылю

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Якую ролю ў развіцці сярэднявечкай культуры адыграла царква?
2. Ахарактарызуйце сістэму адукацыі ў сярэднявечкай Еўропе.
3. Параўнайце сярэднявечковы і сучасны ўніверсітэты.
4. Што спрыяла захаванню дасягненняў Антычнасці ў Сярэднявеччы?
5. Назавіце адкрыццё Ранняга і Высокага сярэднявечча, якое, на вашу думку, паўплывала на жыццё вялікай колькасці людзей, кардынальна змяніла яго і захавала значнасць да нашага часу. Абгрунтуйце ваш выбар.
6. Дакажыце, што эпоха Ранняга сярэднявечча стала часам сінтэзу трох найважнейшых элементаў культуры: антычнага, хрысціянскага і варварскага.

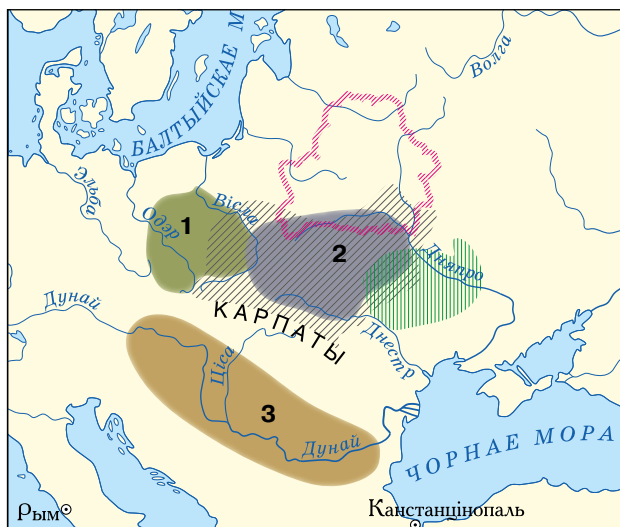
§ 12. Вялікая славянская міграцыя і Беларусь

ІНДАЕЎРАПЕЙЦЫ ДРЫГАВІЧЫ СЛАВЯНЕ ВЯЛІКАЕ ПЕРАСЯЛЕННЕ НАРОДАЎ ВЕЧА КРЫВІЧЫ-ПАЛАЧАНЕ БАЛТЫ РАДЗІМІЧЫ КНЯЗЬ

Успомніце, да якой групы народаў адносяцца славяне.

1. Праблема паходжання славян. У гістарычнай навуцы няма адзінага меркавання наконт паходжання славян. Існуюць розныя пункты погляду на іх прарадзіму, час канчатковага вылучэння ў самастойны этнас, шляхі міграцый і г. д.

Найбольш абгрунтаваным з'яўляецца меркаванне, што славяне як самастойны народ сфарміраваліся ў сярэдзіне 1-га тыс. да н. э.

ГІПОТЭЗЫ ПРАРАДЗІМЫ СЛАВЯН

1. Вісла-Одэрская (тэрыторыя сучаснай Польшчы).
2. Сярэдняпроўская (тэрыторыя паўночна-заходняй Украіны, паўднёвай Беларусі і паўднёва-ўсходніх абласцей Польшчы).
3. Дунайская — Сярэдні Дунай (тэрыторыя сучаснай Венгрыі) і інш.

Прарадзіма славян

Упершыню на старонках гістарычных сачыненняў антычных аўтараў славяне, магчыма, сустракаюцца пад назвай «венеды» ў I ст. н. э. (Пліній Старэйшы). У сачыненні гоцкага гісторыка VI ст. Іярдана венеды падзяляюцца ўжо на дзве групы — уласна славяне (склавіны) і анты. Славяне, на думку аўтара, размяшчаліся ад нізоўяў Дуная да Днястра, а на поўначы іх рассяленне абмяжоўвалася Віслай. Анты ж, «самыя магутныя» паводле Іярдана, размяшчаліся ад Днястра да Дняпра.

ПРАЦУЕМ З ГІСТАРЫЧНАЙ КРЫНІЦАЙ

З сачынення Пракопія Кесарыйскага «Вайна з готамі» (VI ст.):

«Гэтыя плямёны, славяне і анты, не кіруюцца адным чалавекам, але спрадвеку жывуць у народапраўстве (дэмакратыі), і таму ў іх шчасце і няшчасце ў жыцці лічыцца агульным клопатам. І ва ўсім астатнім у абодвух гэтых варварскіх плямёнаў усё жыццё і законы аднолькавыя...

У тых і іншых адна і тая мова, досыць варварская. І з выгляду яны не адрозніваюцца адны ад другіх. Яны вельмі высокага росту і велізарнай моцы. Колер скуры і валасоў у іх вельмі белы або залацісты і не зусім чорны, але ўсе яны цёмна-чырвоныя».

З ваеннага трактата «Стратэгікон» імператара Маўрыкія (канец VI ст.):

«Плямёны славян і антаў падобныя сваім ладам жыцця, сваімі нормаўмі, сваёй любоўю да свабоды; іх ніякім чынам нельга схіліць да рабства або падпарадкавання ў сваёй краіне. Яны шматлікія, цягавітыя, лёгка зносяць спёку, холад, дождж, галізну, недахоп ежы.

Яны селяцца ў лясах, каля цяжкапраходных рэк, балот і азёр, ладзяць у сваіх жытлах шмат выхадаў з прычыны небяспек, што з імі, натуральна, здараюцца.

Змагацца са сваімі ворагамі яны любяць у мясцінах, парослых густым лесам, у цяснінах, на абрывах; з выгадай для сябе карыстаюцца [засадамі], раптоўнымі атакамі, хітрасцямі, і днём і ноччу вынаходзячы шмат [разнастайных] спосабаў...

Кожны ўзброены дзвюма невялікімі дзідамі; некаторыя маюць шчыты, трывалыя, але цяжкапераносныя [з месца на месца]. Яны карыстаюцца таксама драўлянымі лукамі з невялікімі стрэламі, напоенымі асаблівай для стрэл атрутай...»

1. Як вы лічыце, ці мелі славяне і анты агульнае паходжанне? Прыведзіце аргументы.
2. Якія якасці, на ваш погляд, дапамаглі славянам рассяліцца ў далейшым на велізарных тэрыторыях?

Вялікая славянская міграцыя

2. Рассяленне славян. Шляхі міграцыі славян ва Усходняй Еўропе. Адносна стабільнае жыццё славян на іх прарадзіме было парушана каля 400 г. да н. э. шырокай экспансіяй кельтаў. Менавіта ў сувязі з іх націскам частка славянскага насельніцтва Прывіслення адышла на поўнач, другая рушыла да Дняпра. Разам са славянамі ў Падняпроўе праніклі і заходнія балты, блізкія да іх у моўным сэнсе.

У III ст. н. э. з Прыбалтыкі на тэрыторыю Паўночнага Прычарнамор'я прыйшлі германскія плямёны готаў, якія вельмі хутка ўсталявалі тут сваё панаванне і пачалі ваяваць з Візантыяй. Да другой паловы IV ст. гоцкая дзяржава дасягнула найбольшай магутнасці. У той жа час у Прыазоўі з'явіліся гуны. Разграміўшы готаў, яны выйшлі да Дняпра і пачалі масавае ўварванне ў межы Рымскай імперыі. Прайшоўшы лавінай па Еўропе, гуны «вызвалілі» тэрыторыю для шырокай экспансіі славян. Пачалася Вялікая славянская міграцыя, якая з'яўлялася складнікам Вялікага перасялення народаў.

Яшчэ адным важным фактарам, які запатрабаваў ад славян шукаць новыя тэрыторыі для рассялення, стала пагаршэнне кліматычных умоў каля IV ст. н. э. Частка славян з тэрыторыі сваёй прарадзімы вымушана была сысці на ўсход, прасунуўшыся да Валдайскага ўзвышша. Славяне пераважна сяліліся ўздоўж вялікіх рэк, якія служылі ў тыя часы ледзь не адзінымі транспартнымі артэрыямі для лясных і лесастэпавых абласцей.

У V ст. славяне пачалі прасоўванне на захад, дзе паступова выціснулі германцаў да р. Эльба. У канцы таго ж стагоддзя пачалася славянская каланізацыя Балкан, падчас якой яны даволі хутка змяшаліся з мясцовым насельніцтвам.

Спрэчным застаецца пытанне пра час з'яўлення славян на поўначы Усходняй Еўропы. Даследчыкі называюць час ад V да IX ст. Адначасова славяне засялялі тэрыторыі вакол азёр Пскоўскага і Ільме-

Успомніце, што такое Вялікае перасяленне народаў. Якія яго прычыны?

Шляхі славянскай міграцыі

§ 12. Вялікая славянская міграцыя і Беларусь

Рассяленне славян

Вызначце па картасхеме, на якія групы падзяліліся славяне. Успомніце, продкамі якіх сучасных народаў сталі прадстаўнікі кожнай групы.

ня, Полацкага Падзвіння, Смаленскага Падняпроўя і міжрэчча Волгі і Клязьмы. Яны сяліліся сярод мясцовых балцкіх і часткова фінна-ўгорскіх плямёнаў, часам займаючы паселішчы, якія існавалі і да таго.

3. Рассяленне славян на тэрыторыі Беларусі. Гэты працэс не быў адначасовым і працягваўся да канца Ранняга сярэднявечча. Адзін са шляхоў ішоў з поўдня. З тэрыторыі Сярэдняга Падняпроўя славя-

Асноўныя шляхі засялення славянамі тэрыторыі Беларусі

*Гарадзішча Хатомель. Столінскі раён
Брэсцкай вобласці. Сучасны выгляд*

Што такое гарадзішча?
З якой мэтай іх узводзілі?

Рэканструкцыя жылта. Паселішча Хатомель

Апішыце славянскае жылто.

не рухаліся ўздоўж рэк Дняпро, Прыпяць і іх прытокаў. Археалагічныя сведчанні пражывання славян на поўдні Беларусі, на тэрыторыі Палесся, адносяцца да канца IV ст.

Лепш за ўсё даследаваны вучонымі паселішчы каля г. Петрыкаў на рацэ Прыпяць у Гомельскай вобласці і каля в. Хатомель на рацэ Гарынь у Брэсцкай. На ўскраіне Петрыкава беларускія археолагі знайшлі славянскае селішча VI–VII стст. Каля в. Хатомель знойдзены гарадзішча, селішча і магільнік, у якім хавалі памерлых. Славяне жылі тут з VII ст. У добра ўмацаваным валамі і ровам гарадзішчы людзі хаваліся ў выпадку небяспекі. У паўночную і цэнтральную частку Беларусі славяне прыйшлі з поўначы Усходняй Еўропы.

Узаемаадносіны славян з балтамі

Успомніце, калі балты ўпершыню з'явіліся на беларускіх землях.

Засяленне беларускіх зямель славянамі доўжылася не адно стагоддзе. Ранейшыя жыхары — балты — былі вымушаны пакінуць абжытыя месцы. Тыя ж, хто застаўся, паступова зліваліся са славянамі. Гэтаму спрыяла тое, што славяне, як і балты, былі язычнікамі, мелі падобныя лад жыцця і мову. Аднак славяне занялі пануючае месца, бо знаходзі-

ліся на вышэйшым узроўні грамадскага развіцця. Яны мелі племянных правадыроў, моцнае войска. Славяне пераўзыходзілі балтаў узроўнем земляробства і рамяства. Паступова адбылася **славянiзацыя балтаў**.

4. Славянскія саюзы плямёнаў. На працягу VI–VIII стст. славяне засялілі амаль усю тэрыторыю Беларусі. Толькі на захадзе захаваліся паселішчы балцкіх плямёнаў — літвы і яцвягаў. Славяне хутка асвоілі лясныя прасторы Усходняй Еўропы. Гэтаму паспрыяў комплексны характар гаспадаркі: яны ў роўнай меры былі і землеўладальнікамі, і жывёлаводамі. Шырока былі распаўсюджаны і разнастайныя дадатковыя промыслы — паляванне, рыбалоўства, збіральніцтва. Славяне былі таксама таленавітымі рамеснікамі.

Падчас рассялення разбураліся ранейшыя радавыя сувязі. На новых месцах у адным паселішчы маглі апынуцца прадстаўнікі розных радоў і плямёнаў. Паступова на змену радавым абшчынам, у якіх жылі і працавалі родзічы, прыйшлі тэрытарыяльныя, або суседскія, абшчыны. Змяшэнне славян з мясцовым насельніцтвам прыводзіла да з'яўлення асаблівацей у ладзе жыцця, мове. Усё гэта спрыяла падзелу славян на «плямёны».

Згодна з найстаражытнейшым з дайшоўшых да нас летапісаў — «Аповесцю мінулых гадоў», на тэрыторыі Усходняй Еўропы склалася 12 славянскіх «плямёнаў»: паляне, драўляне, дрыгавічы, валыняне, вулічы, ціверцы, белыя харваты, северы (севяране), вяцічы, радзімічы, крывічы, славане. Іх назвы ўтварыліся ад асаблівацей месца пражывання або ад імён іх родапачынальнікаў.

У межах тэрыторыі сучаснай Беларусі размясціліся: на поўдні і ў цэнтры — дрыгавічы, на ўсходзе — радзімічы, на поўначы — палачане (частка вялікага саюзу крывічоў); на паўднёвым захадзе, на тэрыторыі сучаснай Брэсцкай вобласці, жылі валыняне.

Славянiзацыя балтаў — працэс засваення балтамі рысаў славянскай культуры, мовы, традыцый; зліццё балтаў са славянамі.

Ад радавой абшчыны да саюзу плямёнаў

Знайдзіце на картасхеме на с. 137 тэрыторыю рассялення ўсходнеславянскіх «плямёнаў».

Успомніце версіі паходжання назваў саюзаў плямёнаў, што рассяліліся на тэрыторыі Беларусі.

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Крывічанка. Рэканструкцыя

Радзімічанка. Рэканструкцыя

Скроневыя кольцы — самы распаўсюджаны від жаночых упрыгажэнняў. Яны адрозніваюцца сваёй формай, памерам і тэхнікай вырабу. Менавіта гэтыя адрозненні ўяўляюць для даследчыкаў велізарны інтарэс, бо дазваляюць вызначыць племянную прыналежнасць уладальніцы, прыкладны арэал яе пражывання.

1. Чаму гэтым жаночым упрыгажэнням вучоныя далі такую назву?
2. Як вы лічыце, якія функцыі выконвалі скроневыя кольцы ў Сярэднявеччы? Прывядзіце не менш за два прыклады.
3. Колькасць кольцаў ва ўпрыгажэннях магла вагацца ад аднаго да васьмі. Выкажыце здагадку, з чым гэта звязана.
4. У фондах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь захоўваецца вялізная калекцыя скроневых кольцаў, якія належалі крывічанкам, дрыгавічанкам, радзімічанкам. Выступіце ў ролі эксперта і вызначце, якія плямёны жылі ў даследаваных паселішчах.

- A. У 1961 г. падчас археалагічнай экспедыцыі каля в. Свішчава (Камянецкі раён Брэсцкай вобласці) у курганным магільніку было знойдзена трохпацэркавае скроневеае кольца.
- B. У 1965 г. каля в. Баронікі (Віцебскі раён Віцебскай вобласці) археолагі знайшлі бронзалетападобныя скроневыя кольцы з трапецыяпадобнымі падвескамі.
- B. У 1983 г. падчас правядзення будаўнічых работ на пракладцы дарогі каля в. Дубовіцы (Буда-Кашалёўскі раён Гомельскай вобласці) былі знойдзены сяміпрамянёвыя скроневыя кольцы.

Названыя славянскія «плямёны» ўяўлялі сабой аб'яднанні некалькіх невялікіх плямёнаў, таму гісторыкі называюць іх саюзамі плямёнаў. Сфарміраваліся яны ў VIII–IX стст.

На аснове саюзаў плямёнаў у сярэдзіне IX ст. утварыліся племянныя княжанні — прамежкавы этап на шляху да дзяржавы. Найважнейшая іх асаблівасць — значная ўлада ваенных правадыроў — князёў. Славян-

Племянныя княжанні

скія князі пачалі ўзначальваць племя не толькі ў ваенны, але і ў мірны час. Да іх супляменнікі сталі звяртацца для вырашэння спрэчак, канфліктаў, пакарання злачынцаў. Улада князя зрабілася спадчыннай. Тым не менш найвышэйшым органам улады заставаўся агульны племянны сход — веча, у якім маглі браць удзел усе дарослыя свабодныя мужчыны племені. Судовымі справамі і вырашэннем паўсядзённых пытанняў займалася рада старэйшын.

Згодна з летапісам, ва Усходняй Еўропе племянныя княжанні ўзніклі толькі ў пяці саюзаў плямёнаў. Сярод іх згадваюцца палачане і дрыгавічы. Імёны першых князёў не захаваліся. Толькі наконт другой паловы X ст. вядома пра праўленне меркавана скандынаўскіх князёў Рагвалода ў Полацку і Тура ў Тураве.

Племянное княжанне палачан існавала ў першай палове IX ст., затым яно перарасло ў дзяржаву, вядомую як Полацкая зямля.

Падчас раскопак, што праводзіліся ў Полацку, беларускія археолагі знайшлі дарагія рэчы, сярэбраныя манеты (у асноўным арабскія дырхемы), якімі карысталіся князь і яго атачэнне. Скандынаўскіх прадметаў знойдзена зусім няшмат. Гэта сведчыць пра тое, што скандынаўская дружына Рагвалода ў Полацку была нешматлікая і яго апорай з'яўляліся прадстаўнікі мясцовага славянскага насельніцтва. Такім чынам, дзяржаўнасць на беларускіх землях зарадзілася і развівалася на сваёй уласнай, славянскай аснове, скандынаўскі і іншыя вонкавыя фактары маглі адыграць толькі другасную ролю.

На шляху да дзяржавы

Засяленне тэрыторыі Беларусі славянамі не было адначасовым працэсам і працягвалася да канца Ранняга сярэднявечча. Увыніку асіміляцыі імі мясцовага насельніцтва ў VIII–IX стст. склаліся саюзы плямёнаў крывічоў-палачан, дрыгавічоў, радзімічаў. Патрэба ў моцнай вайсковай арганізацыі прывяла да ўзмацнення ўлады князёў. Так паўсталі племянныя княжанні з цэнтрамі ў Полацку і Тураве. Яны сталі асновай для ўтварэння першых на тэрыторыі Беларусі дзяржаў.

калі ў свеце...

V–VII стст. — Вялікая славянская міграцыя

на тэрыторыі Беларусі...

Канец IV ст. — найранейшыя сляды прысутнасці славян у паўднёвай частцы Беларускага Палесся

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Якія пытанні наконт старажытных славян на сённяшні дзень з'яўляюцца дыскусійнымі і чаму?
2. Скарыйцеся дадатковымі крыніцамі інфармацыі і высветліце этымалогію слова «славяне». Чаму існуе вялікая колькасць версій? Якая з іх вам бліжэйшая?
3. Пэралічыце фактары, якія паўплывалі на славянскую міграцыю.
4. Як ажыццяўлялася засяленне славянамі тэрыторыі Беларусі? Прывядзіце прыклады славянскіх паселішчаў.
5. Якія саюзы плямёнаў узніклі на беларускіх землях? Калі гэта адбылося? Ці ўсе яны перараслі ў племянныя княжанні? Чаму?

§ 13. Старажытная Русь — дзяржава ўсходніх славян

ВАРАГІ КНЯЗЬ СТАРАЖЫТНАЯ РУСЬ КІЕЎ РУРЫК РАГНЕДА НОЎГАРАД УЛАДЗІМІР КРАСНАЕ СОНЕЙКА ХРЫШЧЭННЕ РУСІ ЯРАСЛАЎ МУДРЫ «РУСКАЯ ПРАЎДА»

1. Утварэнне Старажытнарускай дзяржавы.

У канцы IX ст. завяршылася фарміраванне буйнога дзяржаўнага ўтварэння ва Усходняй Еўропе — Старажытнай Русі. У яе склад увайшлі велізарныя тэрыторыі, населеныя перш за ўсё ўсходнеславянскімі, а таксама фіна-ўгорскімі і балцкімі плямёнамі.

Паводле якіх прыкмет можна вызначыць, дзе адлюстраваны славяне, а дзе — варагі? Якія дары ляжаць паміж імі? Хто іх паднёс? Ці можаце вы назваць імя хоць аднаго чалавека, паказанага на карціне?

Закліканне варагаў.
Мастак В. Васняцоў, 1909 г.

Пачатак праўлення Рурыкавічаў

Асноўнай крыніцай звестак пра пачатковы перыяд гісторыі Старажытнай Русі з'яўляецца «Аповесць мінулых гадоў». Летапіс апавядае пра закліканне ў 862 г. на княжанне ў Ноўгарад варажскага князя Рурыка. Пытанне наконт таго, хто ён, адкуль прыйшоў, з якой мэтай, і цяпер застаецца адкрытым. Тым не менш ён стаў пачынальнікам дынастыі Рурыкавічаў, якая правіла больш за сем стагоддзяў.

Датай узнікнення Старажытнарускай дзяржавы традыцыйна называюць 882 г., калі Алег, які прыняў пасля смерці Рурыка вярхоўную ўладу, захапіў Кіеў і зрабіў яго сталіцай.

2. Беларускія землі ў Старажытнарускай дзяржаве. Сучасная тэрыторыя Беларусі адыграла пэўную ролю ў працэсе складвання Старажытнарускай дзяржавы ў IX ст. Праз яе ўсходнюю частку праходзіў шлях «з варагаў у грэкі», які з'яўляўся «станавым хрыбтом Старажытнарускай дзяржавы».

Беларускія землі ў перыяд Ранняга сярэднявечча не былі нечым адзіным: тутэйшыя саюзы плямёнаў мелі рознае паходжанне, адрозніваліся ладам жыцця, побытам, узроўнем палітычнага развіцця, таму і адыгралі розную ролю ў станаўленні ўсходнеславянскай дзяржаўнасці. На больш высокім узроўні развіцця знаходзіліся крывічы-палачане.

Розны ўзровень палітычнага развіцця саюзаў плямёнаў на тэрыторыі Беларусі ў Раннім сярэднявеччы паўплываў у далейшым на ступень іх залежнасці ад Кіева. Калі верыць летапісным звесткам, князь Рурык пасадзіў сваіх людзей у Полацку, яго пераемнік князь Алег падпарадкаваў землі радзімічаў і абклаў іх данінай, пазней уладу старажытнарускіх князёў прызналі і дрыгавічы. Нягледзячы на тое што палачане былі падпарадкаваны яшчэ першымі князямі падчас фарміравання Старажытнарускай дзяржавы, ужо ў другой палове X ст. у летапісах паведамлялася пра незалежнае становішча Полацкага княства.

§ 13. Старажытная Русь — дзяржава ўсходніх славян

Пакажыце на картасхе-
ме гандлёвы шлях
«з варагаў у грэкі».
Якую ролю ён адыграў
у фарміраванні
Старажытнарускай
дзяржавы?

Русь у IX–X стст.

3. Функцыі князёў. Княжацкая ўлада была звязана з ажыццяўленнем шэрагу функцый, якія стваралі стабільныя ўмовы для жыцця і дзейнасці падуладнага насельніцтва.

Важна разумець, што князь у эпоху Сярэднявечча быў неабходным элементам жыцця грамадства.

Постаць уладара ўяўляла сабой натуральны аб'яднаўчы пачатак, спрыяла ўзаемавыгаднай камунікацыі ўсіх пластоў насельніцтва.

ФУНКЦЫІ КНЯЗЯ

ВАЕННАЯ

- фарміруе дружыну і кіруе ёю;
- забяспечвае ўмацаванне і арганізацыю аховы дзяржавы

ДЫПЛАМАТЫЧНАЯ

- вызначае асноўныя кірункі знешняй палітыкі дзяржавы;
- усталёўвае і падтрымлівае дыпламатычныя кантакты з іншымі дзяржавамі;
- заключае/скасцоўвае міжнародныя дагаворы

АДМІНІСТРАЦЫЙНАЯ

- кіруе падуладнымі тэрыторыямі;
- прызначае на пасады;
- ажыццяўляе кантроль за зямельным фондам (вярхоўны ўласнік усёй зямлі ў дзяржаве);
- вызначае памеры даніны і арганізуе яе збор;
- рэгулюе знешні гандаль, арганізуе ахову гандлёвых шляхоў

СУДОВАЯ

- выступае вярхоўным арбітрам у спрэчках і канфліктах

ЗАКАНАДАЎЧАЯ

- усталёўвае законы для ўсяго падуладнага насельніцтва

Параўнайце функцыі князя ў Старажытнарускай дзяржаве з паўнамоцтвамі заходнееўрапейскіх манархаў і візантыйскіх імператараў. Да каго з іх старажытнарускія князі былі больш падобныя?

Ваенныя паходы Алега і Ігара

4. Палітыка першых усходнеславянскіх князёў. Першыя кіеўскія князі праводзілі актыўную знешнюю палітыку. Згодна з летапісам, паход на Цар-

град у 907 г. здзейсніў Алег (882–912 гг.). У выніку быў падпісаны выгадны для Русі дагавор з Візантыяй, што дазволіў купцам-русам гандляваць без мыта (платы за дазвол гандлю).

Пасля смерці Алега кіраўніком Старажытнарускай дзяржавы стаў сын Рурыка *Ігар* (912–945 гг.). Пра яго праўленне вядома няшмат. У 941 г. ён здзейсніў няўдалы паход на Візантыю. Праз тры гады князь зноў сабраў войскі, але грэкі паспяшаліся адкупіцца. Ігару даводзілася надаваць шмат увагі захаванню панавання Кіева над асобнымі ўсходнеславянскімі «плямёнамі». У пачатку сваёго праўлення яму ўдалося скарыць драўлян, але менавіта ў сутыкненні з гэтым саюзам плямёнаў ён загінуў у 945 г.

Праўленне ўдавы Ігара *Вольгі* (945–964 гг.) пачалося з помсты драўлянам. Затым княгіня ажыццявіла шэраг рэформаў, якія ўпарадкавалі збор даніны з насельніцтва падуладнай Кіеву тэрыторыі. Працэс збору даніны — *палюддзе*, якое патрабавала асабістай прысутнасці вярхоўнага ўладара, быў заменены на дастаўку даніны насельніцтвам у адмысловыя пункты — *пагосты*.

Вольга была хрысціянкай і намагалася павысіць ролю гэтай рэлігіі ў дзяржаве, але сутыкнулася з язычніцкай апазіцыяй. Калі вырас сын Ігара і Вольгі Святаслаў, ён адхіліў сваю маці ад улады, і пытанне наконт прыняцця хрысціянства ў якасці дзяржаўнай рэлігіі было часова адкладзена.

Святаслаў Ігаравіч (964–972 гг.) вёў надзвычай актыўную знешнюю палітыку. Ён падпарадкаваў найбольш аддаленае ўсходнеславянскае «племя» вяцічаў, нанёс разбуральнае паражэнне Хазарскаму каганату, разграміў Балгарскае царства, вёў напружаную вайну з Візантыйскай імперыяй на Балканах. Між тым Русь пачалі непакоіць сваімі набегамі качэўнікі-печанегі, ад рук якіх і загінуў князь Святаслаў у 972 г.

Рэформы
княгіні Вольгі

Барацьба Святаслава
са знешнімі ворагамі

ПРАЦУЕМ З ГІСТАРЫЧНАЙ КРЫНІЦАЙ

Разгледзьце кінастужку, складзеную з мініячур Радзівілаўскага летапісу XV ст. Даследуйце выявы і выканайце заданні.

1. Суаднясіце кожную мініячтуру з адпаведным ёй тэкстам летапісу:

- А) уладкаванне Вольгай пагостаў і абкладанне данінай насельніцтва; княжанне Вольгі і Святаслава Ігаравіча ў Кіеве: «В лето 6455. Иде Олга к Новугороду, и устави... погосты и дани.. И изрядивши възратися ко сыну своему к Киеву и пребывше с ним в любви»;
- Б) паход Ігара на Царград сіламі 10 тыс. караблёў: «В лето 6449. Иде Игорь на Греки. И послаша болгары весть ко царю, яко идуть русь на Царьград, скедий 10 тысяч»;
- В) перадача Рурыкам перад смерцю княжання родзічу Алегу і прызначэнне яго апекуном свайго малалетняга сына Ігара: «В лето 6387. Умершю Рюрикови, предасть княженъе свое Олгови, от рода ему суца, вдав ему на руце сын свой Игоря, бе бо мал велми»;
- Г) бітва Святаслава Ігаравіча з войскамі хазарскага князя Кагана: «В лето 6473. Иде Святослав на когары. Слышавши же когары, изидоша противу со князем своим Каганом, и ступиша ся бити. И бывши брани, и одоле Святослав когаров»;
- Д) чацвёртая помста Вольгі за забойства Ігара: спаленне драўлянскага горада: «Повеле Олга, и яко смерчеса, пустити голуби и воробьи воем своим. И воробьева же и голуби влетеша во гнезда своа, голуби в голубники, воробьева же под застрехи. И тако возгарахуся»;
- Е) тайнае прыбыццё дружыны Ігара ў Вугорскае пад Кіевам; абвяшчэнне малалетняга Ігара нашчадкам кіеўскага трона: «И приплу под Угорское... И рече Олег Асколду и Дирови: „Вы неста князя, ни рода княжа“, и вынесоша Игоря: „А се есть сын Рюриков“. И уби Асколда и Дира».

2. Вылічыце розніцу ў гадах паміж сучасным і старажытнаславянскім лета-лічэннем. Вызначце даты, якіх не хапае ў кінастужцы.

Мініяцюры з Радзівілаўскага летапісу. XV ст.

5. Росквіт Старажытнай Русі. Росквіт Старажытнарускай дзяржавы прыпаў на час праўлення Уладзіміра Святаславіча і яго сына Яраслава Мудрага.

Уладзімір Святаславіч (980–1015 гг.) ажыццявіў цэлы шэраг мерапрыемстваў, якія цалкам справядліва можна назваць рэформамі: адміністрацыйную (замена племянных князёў прадстаўнікамі кіеўскага князя); прававую (пашырэнне на ўсю тэрыторыю, падуладную Кіеву, адзіных прававых нормаў); рэлігійныя (стварэнне адзінага пантэона язычніцкіх багоў, затым прыняцце хрысціянства); умацаванне абароназдольнасці дзяржавы (будаўніцтва памежных гарадоў і новага кіеўскага дзядзінца, узвядзенне памежных «зміевых валоў»). Рэформы Уладзіміра Краснае Сонейка спрыялі ўзмацненню дзяржавы.

Павышэнню аўтарытэту князя спрыяла таксама чаканка манет: залатых (златнікаў) і сярэбраных (срэбранікаў). Велізарнае значэнне мела афіцыйнае *хрышчэнне Русі (988 г.)*.

У час праўлення Яраслава Уладзіміравіча (1019–1054 гг.) была ажыццёўлена прававая рэформа, якая заключалася ў складанні пісьмовага зводу законаў «Руская праўда», былі ўпарадкаваны павіннасці насельніцтва. Кіеўскі князь здолеў адбіць напады качэўнікаў, пры ім прыныцова змяніўся характар знешняй

Умацаванне княжацкай улады Уладзімірам Святаславічам

Князь Яраслаў, празваны Мудрым

палітыкі: з магутным уладаром Русі былі гатовыя парадніцца манархі найбуйнейшых заходнееўрапейскіх дзяржаў.

Князь Яраслаў надаваў значную ўвагу будаўніцтву цэркваў і манастыроў, умацаванню і пашырэнню абарончых збудаванняў вакол Кіева. Яго асабістай заслугай стаў зварот да асветніцкай і культурнай дзейнасці, якая з таго часу ператварылася ў яшчэ адну абавязковую функцыю княжацкай улады.

ПЕРЫЯДЫ РАЗВІЦЦА СТАРАЖЫТНАРУСКАЙ ДЗЯРЖАВЫ

IX ст.

Стварэнне

- аб'яднанне разрозненых славянскіх плямёнаў у адзіную дзяржаву з цэнтрам у Кіеве;
- умацаванне на міжнароднай арэне дзякуючы паспяховым ваенным паходам

*Алег прыбівае ічыт да брамы Царграда.
Мастак А. Д. Кіўшэнка. 1874 г.*

X ст.

Росквіт

- прыняцце хрысціянства;
- стварэнне зводу законаў;
- пашырэнне дынастычных сувязей

*Чытанне народу «Рускай праўды» ў прысутнасці вялікага князя Яраслава.
Мастак А. Д. Кіўшэнка. 1880 г.*

XII ст.

Раздробленасць

- падзел на асобныя княствы;
- міжусобныя войны

*Бітва наўгародцаў і суздальцаў у 1170 г.
Фрагмент іконы. XV ст.*

6. Палітычная раздробленасць Старажытнай Русі.

Палітычная раздробленасць была заканамерным этапам у развіцці сярэдневяковых дзяржаў. Не стала выключэннем і Старажытная Русь.

Важным крокам на шляху да раздробленасці Старажытнарускай дзяржавы стала рашэнне з'езда князёў у Любечы ў 1097 г. Прынятае рашэнне — «кожны няхай валодае спадчынай свайго бацькі» — замацоўвала панаванне ў валасцях Старажытнай Русі сваіх княжацкіх дынастый.

Распад адносна цэласнай дзяржавы на некалькі новых дзяржаў у межах той самай тэрыторыі — гэта бачны бок палітычнай раздробленасці. У больш глыбокім сэнсе яна заключалася ў тым, што ўладар стольнага горада траціў магчымасць уплываць на характар і змест унутранай і знешняй палітыкі ўладароў іншых гарадоў, што раней яму падпарадкоўваліся.

Перыяд палітычнай раздробленасці Старажытнай Русі настаў пасля смерці кіеўскага князя *Мсціслава Вялікага* (1125–1132 гг.), калі ўсе старажытнарускія княствы выйшлі з падпарадкавання Кіеву.

Прычыны раздробленасці

ПРЫЧЫНЫ ПАЛІТЫЧНАЙ РАЗДРОБЛЕНАСЦІ

САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ

- панаванне натуральнай гаспадаркі, адсутнасць трывалых эканамічных сувязей паміж рэгіёнамі;
- прагрэс у земляробстве і рамястве;
- пашырэнне княжацкага і баярскага («асяданне дружыны на зямлю») землеўладання;
- рост і ўмацаванне гарадоў як палітычных і культурных цэнтраў удзельных княстваў

ПАЛІТЫЧНЫЯ

- павелічэнне колькасці прадстаўнікоў кіруючай дынастыі, падзел тэрыторыі паміж нашчадкамі;
- умацненне ўлады мясцовых князёў і аслабленне ўлады кіеўскага князя;
- рост палітычнай актыўнасці насельніцтва;
- імкненне «малодшых» князёў да незалежнасці з мэтай пазбегнуць вылат «старэйшаму» князю ($\frac{2}{3}$ сабраных падаткаў у княстве накіроўваліся ў Кіев)

Наступствы раздробленасці

Распад Старажытнай Русі быў прадвызначаны зменамі, што адбываліся ў грамадстве як у сацыяльна-эканамічнай, так і ў палітычнай сферы.

Палітычную раздробленасць не варта адназначна ацэньваць як рэгрэс, крызіс або заняпад, больш слушна казаць пра далейшую эвалюцыю дзяржаўнага ладу і эканомікі Старажытнай Русі. Відавочныя адмоўныя бакі раздробленасці: міжусобныя войны, бесперапыннае драбленне княжацкіх уладанняў, аслабленне вайсковага патэнцыялу Старажытнай Русі. Усё гэта негатыўна адбілася на становішчы Старажытна-рускай дзяржавы падчас мангольскага нашэсця 1237–1241 гг. У той жа час перыяд XII–XIII стст. (да мангольскага нашэсця) вызначаўся бурным ростам гарадоў і росквітам старажытнарускай культуры. У XIII–XIV стст. паступова знікаюць дыялектныя асаблівасці старажытнарускай мовы розных рэгіёнаў, што сведчыць пра захаванне і далейшае развіццё сацыякультурных кантактаў паміж усходнімі славянамі.

НАСТУПСТВЫ ПАЛІТЫЧНАЙ РАЗДРОБЛЕНАСЦІ

ПАЗІТЫЎНЫЯ

- паляпшэнне ўмоў для развіцця рамяства, гандлю, земляробства;
- добраўладкаванне асобных княстваў-зямель (брук у гарадах, дарогі, пашырэнне ворных зямель);
- асваенне новых гандлёвых шляхоў;
- росквіт культуры

НЕГАТЫЎНЫЯ

- рост княжацкіх міжусобіц;
- драбленне княстваў паміж спадкаемцамі;
- аслабленне ваеннай моцы і абараназдольнасці асобных дзяржаў;
- адмова ад правядзення ўзгодненай знешняй палітыкі старажытнарускіх княстваў

У канцы IX ст. на палітычнай карце Еўропы пачала фарміравацца новая дзяржава — Старажытная Русь. Кіеўскія князі праводзілі актыўную знешнюю палітыку, пашыралі тэрытарыяльныя межы і міжнародны ўплыў на ўсіх напрамках. Дасягнуўшы найвышэйшага росквіту ў гады праўлення Уладзіміра Святаславіча і Яраслава Мудрага, Старажытная Русь не здолела пазбегнуць палітычнай раздробленасці ў XII ст.

калі ў свеце...

Канец X — першая палова XI ст. — час росквіту Старажытнай Русі ў гады праўлення Уладзіміра Святаславіча і Яраслава Мудрага

на тэрыторыі Беларусі...

XI ст. — Полацкае княства дасягнула найбольшай магутнасці пры князях Брачыславу Ізяславічу і Усяславу Брачыславічу

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Ахарактарызуйце дзейнасць першых князёў Старажытнай Русі. Прывядзіце найбольш ярскія прыклады рэалізацыі розных функцый князя ў асобе канкрэтнага ўладара.
2. Перапішыце рэформы кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча. Дакажыце, што яны паспрыялі пачатку росквіту Старажытнай Русі.
3. Чым, на думку гісторыкаў, была абумоўлена роля тэрыторыі Беларусі ў стварэнні Старажытнарускай дзяржавы?
4. Растлумачце мэту і вынікі наступных падзей: заснаванне Вольгай пагостаў, дынастычныя шлюбы дачок князя Яраслава з кіраўнікамі іншых дзяржаў, Любецкі з'езд.
5. Што б вы адказалі свайму суразмоўцу, які сцвярджае, што Старажытная Русь — унікальная дзяржава, якая магла б пазбегнуць раздробленасці?

§ 14–15. Першыя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі

РАГВАЛОД ТУРАЎ ІЗЯСЛАЎ БРАЧЫСЛАЎ ДРУЖЫНА УСЯСЛАЎ ВЕЧА ТУР ПОЛАЦК ЮРЫЙ ЯРАСЛАВІЧ

У чым адрозненне племяннога княжання ад дзяржавы?

Заснаванне полацкай княжацкай дынастыі

1. Утварэнне Полацкага княства. Развіццё дзяржаўнасці на беларускіх землях звязана з утварэннем Полацкага княства, якое ўзнікла на аснове племяннога княжання палачан. Першым вядомым полацкім князем быў *Рагвалод*, які атабарыўся ў Полацку меркавана ў 960-х гг. і праводзіў незалежную ад Кіева палітыку. У канцы 970-х гг. заручыцца яго падтрымкай імкнуліся ноўгарадскі князь Уладзімір і яго брат кіеўскі князь Яраполк. Абодва пасваталіся да дачкі Рагвалода — Рагнеды. Атрымаўшы адмову, Уладзімір мячом дабіўся падпарадкавання Полацкага княства: забіў Рагвалода і двух яго сыноў, а Рагнеду гвалтам узяў у жонкі. Затым Уладзімір захапіў Кіеў і стаў уладаром усёй Русі.

Рагнеда нарадзіла Уладзіміру дзяцей, сярод якіх самымі вядомымі сталі будучы полацкі князь Ізяслаў і кіеўскі князь Яраслаў. Да 988 г. Полацкае княства знаходзілася пад непасрэднай уладай кіеўскага князя Уладзіміра. Пасля прыняцця хрысціянства ён прызначыў сваіх сыноў намеснікамі ў асобныя землі Старажытнарускай дзяржавы. Так у Полацку апынуўся князь *Ізяслаў* (988–1001 гг.), унук Рагвалода па маці. Менавіта за нашчадкамі Ізяслава замацавалася праўленне на Полацкай зямлі.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Помнік Рагнедзе і Ізяславу.
Скульптар А. Арцімовіч.
1993 г.

Паказаныя на выявах помнікі ўсталяваны ў адным з найстаражытнейшых беларускіх гарадоў, наўпрост звязаным з імем і лёсам Ізяслава — першага князя полацкай дынастыі.

Помнік князю Ізяславу.
Скульптар А. Прохараў.
2014 г.

1. Назавіце гэты сучасны беларускі горад.
2. Апішыце гістарычныя падзеі, адлюстраваныя ў помніку «Рагнеда і Ізяслаў». Звярніце ўвагу на эмоцыі маленькага Ізяслава. Чым яны былі выкліканы? Як можна ахарактарызаваць будучага князя, зыходзячы з яго ўчынку? Паразважайце: княгіня Рагнеда надзявае або здымае карону? Дакажыце сваё меркаванне фактамі з гісторыі.
3. Чаму князь Ізяслаў паказаны з мячом і кнігай у руках? Якую спадчыну ён пакінуў сваім нашчадкам?
4. Калі ў Рэспубліцы Беларусь адзначаецца Дзень беларускага пісьменства? Устанавіце, як адкрыццё другога помніка звязана з гэтым святам адзінства друкаванага слова, літаратуры і гісторыі беларускага народа.

2. Дзейнасць полацкіх князёў па ўмацаванні дзяржавы. У пачатку XI ст. Полацкае княства знаходзілася пад уладай князя *Брачыслава Ізяславіча* (1003–1044 гг.). Полацкі князь быў цалкам самастойны ва ўнутранай палітыцы. Ёсць ускосныя сведчанні таго, што Полацкае княства ўспрымалася як самастойная дзяржава і на міжнароднай арэне.

Умацаванне
Полацкага княства
ў часы Брачыслава

У 1021 г. Брачыслаў здзейсніў *паход на Ноўгарад* і захапіў горад, але на зваротным шляху ў Полацк быў разбіты кіеўскім князем Яраславам Мудрым на рацэ Судаміры. У выніку яны заключылі дагавор, паводле якога да Полацкага княства далучаліся гарады *Віцебск* і *Усвяты*; цераз іх праходзілі важныя ў стратэгічных і эканамічных адносінах валокі на шляху «з варагаў у грэкі». Нечаканую ўступку Кіева гісторыкі тлумачаць імкненнем набыць у асобе полацкага князя саюзніка або, прынамсі, абараніць «тылы». У выніку мяжа Полацкага княства значна пашырылася на ўсход. На паўночна-заходніх землях княства, дзе сутыкаліся інтарэсы палачан і мясцовых балтыйскіх плямёнаў, у гады праўлення Брачыслава з'явілася крэпасць Брачыслаўль (Браслаў).

Росквіт Полацкай зямлі

У праўленне князя *Усяслава Брачыславіча* (1044–1101 гг.) Полацкая зямля дасягнула найвышэйшай магутнасці. Пасля падпарадкавання аднаго з дрыгавіцкіх плямёнаў на рацэ Свіслач быў пабудаваны Менск. У часы праўлення Усяслава было наладжана рэгулярнае спагнанне даніны з балцкіх і фіна-ўгорскіх плямёнаў — ліваў, латгалаў, земгалаў, куршаў. Гэта забяспечвала Полацк неабходнымі дадатковымі рэсурсамі, якія дазволілі ўзмацніць ваенную арганізацыю, што, у сваю чаргу, давала магчымасць полацкім князям захоўваць незалежнасць сваёй зямлі і выступаць з сур'ёзнымі знешнепалітычнымі ініцыятывамі.

Напачатку свайго праўлення ў Полацку Усяслаў выступаў саюзнікам кіеўскага князя, удзельнічаў у сумесных паходах супраць качэўнікаў. Але пасля паміж князямі адбыўся канфлікт, магчыма, звязаны з размеркаваннем даніны. У 1065 г. Усяслаў спрабаваў захапіць Пскоў, затым праз год захапіў Ноўгарад. Гэта зрабілася пачаткам зацяжнага супрацьстаяння Полацка і Кіева. Аб'яднаўшыся, уладары старажытнарускіх княстваў — сыны Яраслава Мудрага Ізяслаў,

Полацкі князь
Усяслаў Брачыславіч.
Мастак Б. Альшанскі.
1997 г.

§ 14–15. Першыя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі

Святаслаў і Усевалад — здолелі перамагчы Усяслава ў бітве на Нямізе 3 сакавіка 1067 г.

Відавочна, полацкі князь і пасля паражэння меў сілы працягваць барацьбу. Пазбавіцца ад саперніка Яраславічы здолелі хітрасцю, парушыўшы клятву, замацаваную цалаваннем крыжа. Усяслаў быў схоплены і на некаторы час зняволены ў «порубе» ў Кіеве. Ужо ў наступным годзе кіяўляне паўсталі і абвясцілі Усяслава сваім князем. Сем месяцаў ён займаў кіеўскі трон, пасля змог вярнуцца ў Полацкую зямлю. Вайна працягнулася. Усяслаў хадзіў паходамі на Ноўгарад і Смаленск, але не здолеў дабіцца поспеху. Аднак

Які горад упершыню згадваецца ў сувязі з бітвай на Нямізе?

Дзяржаўнасць на беларускіх землях у XI ст.

Выкарыстоўваючы картасхему, назавіце напрамкі пашырэння межаў Полацкага княства.

Прычыны канфліктаў з кіеўскімі князямі

Полацкае княства захавала сваю самастойнасць і нават пашырыла свае межы (напрыклад, за кошт Менскай воласці).

Адна з прычын «векавой барацьбы» полацкіх Рагвалодавічаў і кіеўскіх Яраславічаў была звязана з імкненнем кіеўскіх князёў падпарадкаваць сабе Полацкую зямлю. У міжкняжацкай вайне можна пабачыць намер полацкіх князёў паяднаць усе часткі крывіцкай зямлі. Але перш за ўсё прычына вайны полацкіх князёў супраць кіеўскіх заключалася ў тым, што першыя былі пазбаўлены магчымасці атрымоўваць пэўную частку рэсурсаў Старажытнай Русі. Замацаваўшыся ў межах Полацкай зямлі, «Рагвалодавы ўнукі» прэтэндавалі на частку даходаў з Наўгародскай зямлі.

Такім чынам, на працягу XI ст. усе намаганні ўладароў Полацкага княства былі накіраваны на пашырэнне і ўмацаванне дзяржаўных межаў, міжнароднага аўтарытэту, нарошчванне эканамічнага патэнцыялу краіны.

Прыродны фактар развіцця

3. Тураўскае княства. Рассяленне людзей на тэрыторыі Тураўскай зямлі было абумоўлена прыроднымі асаблівасцямі, галоўным чынам нізіннай мясцовасцю, якая ўвесь час затаплялася і была пакрытая велізарнымі балотамі. Агromністыя слабазаселеныя нізіны спалучаліся са шчыльна заселенымі ўзвышшамі. Таму гарадскіх паселішчаў у Тураўскай зямлі было мала і ўзніклі яны пазней, чым у іншых усходнеславянскіх землях.

У складзе Кіеўскай зямлі

Першым легендарным князем Турава ў летапісе пад 980 г. называецца *Тур*. Імаверна, у той час у Тураве — дрыгавіцкім племянным цэнтры — правілі мясцовыя князі. Але з 988 г. тут атабарыліся прадстаўнікі кіеўскай дынастыі Рурыкавічаў. «Аповесць мінулых гадоў» адзначае, што ў 988 г. Уладзімір «посады Вышеслава в Новеграде, а Изяслава в Полотьске, а Святополка — в Турове».

Пасля смерці Уладзіміра Святаполк стаў вялікім князем кіеўскім. Адначасова ён захаваў за сабой Тураўскае княства. З 1054 г. Тураўскім княствам валодаў князь Ізяслаў (сын Яраслава Мудрага) і яго сыны. Нейкі час Тураў належаў нашчадкам Уладзіміра Манамаха. Такім чынам, тураўскія князі ў XI ст. займалі велікакняжацкі трон у Кіеве, што сведчыць пра цесныя адносіны Турава з Кіевам. Да сярэдзіны XII ст. Тураўскае княства з’яўлялася воласцю Кіеўскай зямлі, і яго лёс вырашаў кіеўскі князь.

Незалежнасць Тураўскае княства набыло ў 1157 г. У тым годзе памёр кіеўскі князь Юрый Даўгарукі, пасля чаго новы князь Ізяслаў Давыдавіч спрабаваў па сваім жаданні размеркаваць старажытнарускія землі. Незадоўга да смерці Юрый Даўгарукі аддаў Тураў князю *Юрыю Яраславічу* (1157–1167 гг.). Новы кіеўскі князь вырашыў зрабіць інакш — пасадзіць на тураўскі трон свайго саюзніка. Быў арганізаваны вялікі паход кіеўскай, луцкай, галіцкай, смаленскай дружын, удзел у ім узялі і палачане. Але аблога Турава, абаронай якога кіраваў Юрый Яраславіч, поспеху не мела. Пры падтрымцы насельніцтва князь змог адстаяць сваю ўладу, а разам з тым дабіўся незалежнасці Тураўскай зямлі.

4. Асаблівасці палітычнага развіцця Полацкага і Тураўскага княстваў у XI ст. Палітычнае развіццё Полацкага і Тураўскага княстваў у канцы X — XI ст. не адрознівалася ад развіцця іншых дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Старажытнай Русі. Падобныя дзяржавы ўтварыліся таксама на поўначы Еўропы, што было звязана з адсутнасцю ўплыву старажытнарымскіх традыцый. Рымскае права замацоўвала прыватную ўласнасць на зямлю, але на Русі і ў Паўночнай Еўропе гэтага не было. Таму тут доўга захоўваліся адносіны племянной эпохі, позна былі запісаны законы, а розныя здзелкі заключаліся ў вуснай форме.

Здабыццё незалежнасці

Дружынныя дзяржавы

Успомніце, што такое веча.

Агульная рыса палітычнай арганізацыі першых усходнеславянскіх дзяржаў заключалася ў фарміраванні адміністрацыйнага апарату і іншых органаў улады людзьмі са складу княжацкай дружыны. Дружыннікі выконвалі не толькі ваенныя функцыі, яны былі дарадцамі князя, які ад пачатку абапіраўся на іх ва ўсіх пытаннях кіравання. У сувязі з гэтым такі тып дзяржавы гісторыкі прапанавалі называць *ваенным*, або *дружынным*. Яшчэ адной агульнай з'явай была традыцыя народнага самакіравання ў выглядзе *веча*.

Унікальнасць унутры-палітычнага развіцця Полацкай зямлі

Вельмі важнай асаблівасцю палітычнага развіцця Полацкай зямлі ў XI ст. было працяглае захаванне ўстойлівай вярхоўнай улады. Цэлае стагоддзе ў Полацку правілі ўсяго два князі: Брачыслаў Ізяславіч і Усяслаў Брачыславіч. Нічога не чуваць у гэты час пра полацкае веча. Аднак у пачатку XII ст. тут пачаўся перыяд палітычнай раздробленасці — нават раней, чым у Старажытнай Русі ў цэлым.

Цесная сувязь Турава з Кіевам

Апроч агульных рыс палітычнага развіцця княстваў варта вылучыць і іх асаблівасці. Для Тураўскай зямлі была характэрная доўгая цесная сувязь з Кіеўскім княствам. Да сярэдзіны XII ст. тут адсутнічала свая кіруючая дынастыя, тураўскім тронам паводле свайго меркавання распараджаўся кіеўскі князь. Асаблівасцю дзяржаўнага ладу Тураўскай зямлі з'яўлялася адначасовая прысутнасць у Тураве *пасаdnіка* і князя, што было не характэрна для старажытнарускіх княстваў (апроч Наўгародскай зямлі). Калі тураўскія князі пераходзілі на кіеўскі трон, замест сябе яны пакідалі *пасаdnікаў*. Так, у 1146 г. згадваецца *пасаdnік* Жыраслаў.

Раздробленасць Полацкай зямлі

5. Раздробленасць Полацкага і Тураўскага княстваў. У Полацкай зямлі палітычная раздробленасць пачалася пасля смерці Усяслава Брачыславіча. Князь пакінуў па сабе шасцярых сыноў: Барыса (Рагвалода), Глеба, Давыда, Рамана, Святаслава

(Георгія), Расціслава. Усе яны павінны былі атрымаць кіраванне валасцямі (адасобленымі княствамі), але, магчыма, гэта адбылося яшчэ пры жыцці князя.

Старэйшы сын Усяслава Брачыславіча займаў полацкі трон і непасрэдна валодаў Полацкай воласцю (збіраў з яе даніну). Фармальна полацкі князь заставаўся вярхоўным уладаром усёй Полацкай зямлі і ўзначальваў іерархію князёў гэтага рэгіёна.

ПРАЦУЕМ З ГІСТАРЫЧНАЙ КРЫНІЦАЙ

Барысавы камяні атрымалі назву ад імя полацкага князя Барыса, старэйшага сына Усяслава. Адзін з чатырох знойдзеных камянёў месціцца на беразе Заходняй Дзвіны каля сцен Сафійскага сабора. На валуне дыяметрам 3 м выбіты крыж і ступеньчатае падножжа, якое сімвалізуе Галгофу. На камені прысутнічае традыцыйны для Барысавых камянёў надпіс: «Госпадзе, памажы рабу свайму Барысу».

З летапісу «Хроніка Быхаўца» (XVI ст.)

«І той князь Барыс заснаваў горад у імя сваё на рацэ Бярэзіне і назваў яго Барысаў. І як русін [па веры] быў ён вельмі набожны і пабудаваў у Полацку царкву каменную святое Сафіі. І, валадарачы ў Полацку, быў ласкавы да падданных сваіх, і даў ім вольнасці, і дазволіў веча мець, і ў звон званіць, а потым і самім кіраваць, як у Вялікім Ноўгарадзе і Пскове».

1. Назавіце прадстаўленыя віды гістарычных крыніц.
2. Якія звесткі пра асобу і дзейнасць полацкага князя Барыса дае кожная з іх?
3. Гэтыя гістарычныя крыніцы супярэчаць або ўзаемадапаўняюць адна адну?

Барысаў камень. Г. Полацк.
XII ст.

У пачатку XII ст. Полацкая зямля, што складалася з некалькіх княстваў-валасцей, уяўляла сабой буйное незалежнае дзяржаўнае ўтварэнне. Самастойная палітыка полацкіх князёў, якія не падпарадкоўваліся магутнаму кіеўскаму князю Мсціславу Вялікаму,

прымусіла апошняга арганізаваць у 1127 г. маштабную акцыю па ўтаймаванні Полацка. Палачане спехам узвялі на трон князя, які меў задаволіць Мсціслава. Але ў 1129 г. кіеўскі князь захапіў Полацкую зямлю і выслаў мясцовых князёў у Візантыю. Полацкія князі здолелі вярнуць свае ўладанні каля 1140 г.

*Высылка полацкіх князёў з жонкамі і дзецьмі ў Царград
волю Мсціслава Уладзіміравіча Вялікага Кіеўскага.
Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу. XV ст.*

З канца XII ст. Полацкая зямля не была адзінай. Аслабла ўлада самога полацкага князя, усё большую ролю ў палітычных справах Полацка атрымлівала веча, якое актыўна ўмешвалася ў княжацкія міжусобицы і выбірала кандыдатаў на полацкі трон.

На працягу XII — пачатку XIII ст. у Полацкай зямлі апроч Полацкай вылучыліся Віцебская, Менская, Друцкая, Лукомская, Заслаўская, Лагойская, Барысаўская воласці. Таксама можна адзначыць тэндэнцыю да пераўтварэння Менскага княства ў самастойную зямлю з уласнымі валасцямі.

Як і ў іншых землях, пасля смерці Юрыя Яраславіча ў складзе Тураўскай зямлі вылучыліся воласці. У канцы XII ст. на першае месца сярод га-

радоў Тураўскай зямлі выйшаў Пінск. Горад знаходзіўся на важным гандлёвым шляху з Кіева ў Польшчу, да таго ж месціўся далей ад Кіева, князі якога жадалі вярнуць сваю ранейшую воласць. З цягам часу Пінск узвысіўся над Туравам. Менавіта гэта дазволіла гісторыкам выкарыстаць паняцце «Турава-Пінская зямля». Тураўскім уладарам даводзілася лавіраваць паміж магутнымі суседзямі, трапляючы пад уплыў часам галіцкіх, а часам чарнігаўскіх князёў.

6. Асаблівасці становішча Гарадзенскага княства. Апроч Полацкага і Тураўскага княстваў у межах сучаснай Рэспублікі Беларусь у старажытнарускі перыяд паўсталі княствы ў Панямонні — Гарадзенскае, Ваўкавыскае, Слонімскае і Новагародскае. Асаблівасцю гэтых дзяржаўных утварэнняў была іх цесная сувязь з Кіевам, таму іх можна разглядаць як воласці Кіеўскай зямлі. У старажытнарускі перыяд гэты рэгіён з’яўляўся далёкай заходняй перыферыяй, фарпостам Кіеўскай зямлі на мяжы з тэрыторыяй рассялення балтаў. Разам з тым гарады Верхняга Панямоння былі багатыя і эканамічна развітыя, што ў далейшым стала адной з прычын іх значнай ролі ва ўтварэнні Вялікага Княства Літоўскага.

Найстаражытнейшым горадам Панямоння была Гародня (цяпер Гродна), упершыню згаданая ў 1127 г. Пра тое, што гэтаму гораду кіеўскі князь Уладзімір Манамах надаваў вялікае значэнне, сведчыць той факт, што сваю дачку ён аддаў замуж за гарадзенскага князя Усеваладка. У 1127 г. Усеваладка з Гародні ўдзельнічаў у паходзе паўднёварускіх князёў супраць Полацка. Падпарадкоўваліся кіеўскім князям і сыны Усеваладка. Да 1183 г. адносіцца адзіная летапісная звестка пра жыццё самога горада: «Того же лета Городен погоре весь и церкви каменная от блистания молнии и шибения грома».

Княствы Панямоння

Якую інфармацыю пра Гародню XII ст. можна атрымаць на аснове ацэнаў і цытат з летапісу?

7. Беларuskія землі ў складзе Смаленскай, Чарнігаўскай, Кіеўскай і Валынскай зямель. Частка сучасных беларускіх зямель у XII — першай палове XIII ст. уваходзіла ў склад Чарнігаўскага, Смаленскага, Уладзіміра-Валынскага (з 1199 г. — Галіцка-Валынскага) і Кіеўскага княстваў. Іх палітычнае развіццё характарызаваўся з’явамі, агульнымі для ўсяго старажытнарускага рэгіёна: вылучэннем новых княстваў-валасцей і міжусобнай барацьбой.

У складзе Чарнігаўскай зямлі

На тэрыторыі беларускага Пасожжа размяшчаўся горад Гомель (летапісны «Гомій»), упершыню згаданы пад 1142 г. У другой палове XII ст. ён быў сталіцай княства-воласці Чарнігаўскай зямлі. Некаторы час тут правіў чарнігаўскі князь Ігар Святаславіч — галоўны герой унікальнага старажытнарускага твора «Слова пра паход Ігараў».

Да чарнігаўскіх гарадоў на паўднёвым усходзе сучаснай Беларусі адносіліся таксама Рэчыца і Чачэрск. Некаторы час і іншыя землі радзімічаў з гарадамі Мсціслаў, Крычаў і Прапойск (сучасны Слаўгарад) належалі Чарнігаўскаму княству. Але каля 1127 г. яны перайшлі пад уладу Смаленска.

Да ўладанняў Кіеўскага княства адносіліся сучасныя беларускія гарады Мазыр і Брагін. Мазыр у пісьмовых крыніцах упершыню згадваецца ў 1155 г., калі Юрый Даўгарукі перадаў яго чарнігаўскаму князю.

Беларускае Пабужжа

Асаблівае месца сярод старажытнарускіх гарадоў на тэрыторыі паўднёвай Беларусі належала Бярэсцю (сучасны Брэст). Упершыню горад згадваецца пад 1019 г.: пацярпеўшы паражэнне ў барацьбе з Яраславам, князь Святаполк Акаянны збег на захад менавіта праз Бярэсце. Другі раз пра Бярэсце ў летапісе згадваецца ў сувязі з паходам на горад у 1022 г. Яраслава Мудрага. Лічыцца, што з другой паловы XII ст. на Бярэсце пашырылася ўлада валынскіх князёў. Памежнае становішча горада абумовіла асаблі-

§ 14–15. Першыя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі

васці арганізацыі кіравання ў ім: тут не зацвердзілася ўлада асобнай княжацкай дынастыі, на чале горада стаяў ваявода.

Беларускія землі ў часы палітычнай раздробленасці. XII ст.

У другой палове X ст. у гісторыі Беларусі адзначалася важная з’ява: сфарміравалася першая ўласная дзяржава — Полацкае княства. Дзякуючы актыўнай знешняй палітыцы полацкіх князёў тэрыторыя княства значна пашырылася. Іншая дзяржава на тэрыторыі Беларусі — Тураўскае княства — атрымала незалежнасць толькі з 1157 г., да таго на тураўскім троне сядзелі будучыя кіеўскія князі. У Полацкай зямлі раней, чым у іншых старажытнарускіх княствах, надышла палітычная раздробленасць. Хоць полацкі князь захоўваў вярхоўную ўладу, але яго пазіцыі аслаблі, што праявілася падчас барацьбы з новай небяспекай — нямецкімі рыцарамі.

калі ў свеце...

V–VIII стст. — фарміраванне «варварскіх каралеўстваў» на тэрыторыі Еўропы

на тэрыторыі Беларусі...

Канец X — XI ст. — фарміраванне першых дзяржаў — Полацкага і Тураўскага княстваў

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Растлумачце, якія геаграфічныя і гістарычныя фактары прывялі да стварэння першых дзяржаў на беларускіх землях з цэнтрамі ў Полацку і Тураве.
2. Намалюйце схему «Дзейнасць полацкіх уладароў па ўмацаванні і пашырэнні Полацкага княства». Якія былі асаблівасці палітычнага развіцця гэтай дзяржавы?
3. Што даказвае залежнае, але высокае становішча Турава ў складзе Кіеўскай зямлі? Як змяніў гэтае становішча тураўскі князь Юрый Яраславіч?
4. Чаму першыя ўсходнеславянскія дзяржавы гісторыкі называюць дружыннымі? Існуе меркаванне, што іх можна ахарактарызаваць як сярэдневяковыя дэмакратычныя дзяржавы. Ці згодны вы з гэтым? Свой адказ пацвердзіце фактамі.
5. Вылучыце найбольш важную характарыстыку ў ранняй гісторыі наступных беларускіх гарадоў: Гародня, Берасце, Пінск, Гомель.
6. Складзіце прычынна-выніковы ланцужок падзей «Беларускія землі ў перыяд раздробленасці».

§ 16. Барацьба супраць знешніх заваёўнікаў

ЯРМО КРЫЖАКІ ПОЛАЦКАЕ КНЯСТВА КАЧЭЎНІКІ ВЯЧКА ЯКАЎ ПАЛАЧАНІН ЗАЛАТАЯ АРДА ОРДЭН МЕЧАНОСЦАЎ МАНГОЛЫ УЛАДЗІМІР

1. Барацьба Старажытнай Русі з качавымі плямёнамі. Старажытная Русь, у склад якой уваходзілі і беларускія землі, знаходзілася небяспечна блізка да Вялікага Стэпу. Прасторы Паўночнага Прычарнамор'я здаўна вабілі народы, галоўным заняткам якіх была качавая жывёлагадоўля. На працягу многіх стагоддзяў тут жылі хазары, венгры, печанегі, торкі, полаўцы. Жыццё качэўнікаў моцна залежала ад умоў надвор'я. Працяглая адсутнасць дажджоў прыводзіла да скарачэння харчовай базы для жывёлы. У пошуках новых пашаў качэўнікі часцяком чынілі рабаўніцкія набегі на суседзяў.

У X ст. прычарнаморскія стэпы занялі печанегі. Амаль паўтара стагоддзя Русь вяла з імі напружаную барацьбу. Толькі ў гады праўлення Яраслава Мудрага печанегаў атрымалася разграміць. Яны сышлі да Дуная і сваімі набегамі непакоілі Візантыйскую імперыю. Следам за печанегамі ў Стэпе з'явіліся торкі, але аб'яднанымі намаганнямі рускіх князёў іх напады былі хутка адбітыя.

З сярэдзіны XI ст. істотную небяспеку для Русі ўяўлялі полаўцы, якія амаль штогод чынілі набегі. Яны спусташалі вёскі і гарады, перакрывалі гандлёвыя шляхі. Апроч таго, полаўцы актыўна ўдзельнічалі ў міжусобіцах князёў Русі.

Небяспечнае суседства

Барацьба з печанегамі і торкамі

Набегі полаўцаў

Полаўцы і Русь у канцы XII — пачатку XIII ст.

Выкажыце здагадку, чым маглі быць абумоўлены напрамкі набегуў качэўнікаў-полаўцаў.

Чаму ажыццяўляліся супольныя руска-палавецкія паходы на землі Старажытнай Русі?

У пачатку XII ст. князям удалося аб'яднаць свае сілы ў барацьбе супраць стэпавікоў. Ініцыятарам па-

§ 16. Барацьба супраць знешніх заваёўнікаў

Ваяры князя Ігара Святаславіча захопліваюць палавецкія вежы.
Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу. XV ст.

ходаў выступіў кіеўскі князь Уладзімір Манамах. Паходы кааліцый старажытнарускіх князёў у Палавецкі стэп ішлі адзін за адным. Ворагі былі надоўга адкінуты ад межаў Русі, аднак у 70-я гг. XII ст. зноў аднавілі актыўныя набегі.

У 1185 г. няўдачай скончыўся паход на полаўцаў ноўгарад-северскага князя Ігара Святаславіча. Адсутнасць адзінства сярод князёў Русі згубна адбівалася на арганізацыі адпору стэпавым агрэсарам.

У летапісах сустракаюцца згадкі пра ўдзел у агульных паходах у Стэп князёў з тэрыторыі Беларусі. Так, напрыклад, у 1060 г. полацкі князь Усяслаў Брачыславіч у кааліцыі з сынамі Яраслава Мудрага (Ізяславам, Святаславам і Усеваладам) хадзіў паходам на качэўнікаў-торкаў. Пастаяннымі ўдзельнікамі паходаў супраць полаўцаў былі тураўскія князі.

2. Мангольскае нашэсце на Усходнюю Еўропу і яго наступствы. У першай палове XIII ст. дзяржавы Азіі і Еўропы сутыкнуліся з нашэсцем новых качэўнікаў — манголаў, якіх таксама называлі татарамі (паводле назвы аднаго з мангольскіх плямёнаў). Бязлітасныя заваёўнікі, аб'яднаныя Чынгісханам (памёр у 1227 г.), захапілі агромністыя тэрыторыі Усходняй і Сярэдняй Азіі і стварылі магутную дзяржаву. У 1237 г. нападам на

Полацкія князі ў войнах супраць качэўнікаў

Успомніце, якія тэрыторыі былі заваяваны манголамі на Усходзе.

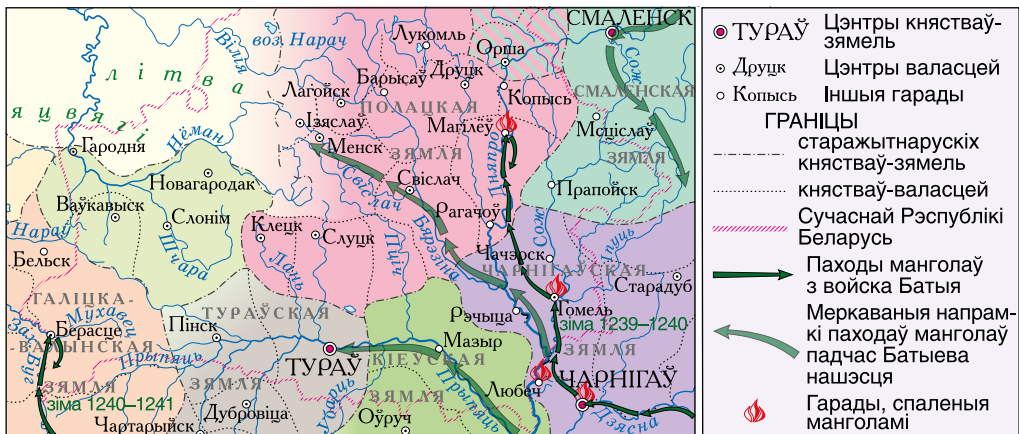
Тэрыторыя Беларусі
падчас мангольскага
нашэсця

Выкажыце здагадку, якія знаходкі археолагаў маглі сведчыць пра спусташэнне беларускіх гарадоў манголамі.

Разанскае княства пачалося мангольскае нашэсце на Русь.

Унук Чынгісхана — хан Батый — здолеў на працягу 1237–1241 гг. захапіць і спустошыць найбуйнейшыя гарады княстваў Старажытнай Русі. Не пацярпелі толькі Наўгародская зямля і землі на захадзе Русі — Полацкае, Тураўскае, Новагародскае княствы і большая частка Смаленскага.

Доўгі час гісторыкі лічылі, што мангольскае нашэсце амаль не закранула сучасную тэрыторыю Беларусі. Аднак падчас археалагічных даследаванняў былі знойдзены пераканаўчыя доказы спусташэння манголамі Гомеля і Магілёва. У Іпацьеўскім летапісе захаваліся сведчанні пра разрабаванне манголамі Бярэсця. Хутчэй за ўсё, горад быў захоплены, а яго жыхароў вывелі ў поле і забілі. Аднак гэтыя летапісныя сведчанні пакуль не атрымалі археалагічных пацвярджэнняў.

Мангольскае нашэсце на беларускія тэрыторыі (1239–1241 гг.)

Якія гарады зазналі напады манголаў? У якім годзе, паводле Іпацьеўскага летапісу, быў спустошаны г. Бярэсце?

Існуюць розныя здагадкі наконт таго, чаму большая частка беларускіх зямель не была закранута мангольскім нашэсцем. Традыцыйна гэта тлумачаць тым, што манголы былі аслабленыя папярэднім паходам у Паўночна-Усходнюю Русь. Магчыма, заваёўнікі не жадалі ісці ў беларускія лясы і балоты пасля адкрытых прастораў паўднёвай Русі, але ў той жа час маглі пасылаць на поўнач ад Прыпяці асобныя атрады. Існуе здагадка, што ў цэлым мангольскі паход на Русь задумваўся як дапаможны. Ён павінен быў засцерагчы ад небяспекі правы фланг мангольскага войска перад планаваным наступам на захад, забяспечыць яго дадатковымі вайсковымі злучэннямі з усходніх славян.

Наступствы мангольскага нашэсця былі цяжкія для ўсходнеславянскіх зямель. Спустошаныя землі трапілі ў залежнасць ад новай дзяржавы, створанай манголамі ў сярэдзіне XIII ст., — *Залатой Арды*.

Гібель большай часткі князёў і іх дружыннікаў не толькі значна паменшыла магчымасць супрацьстаяння заваёўнікам у першы перыяд зацвярджэння ардынскага ярма, але і істотным чынам дэфармавала развіццё феадальных адносін на Русі.

3. Ардынскае ярмо. Паўднёвая частка тэрыторыі сучаснай Беларусі падчас мангольскага нашэсця знаходзілася ў складзе Кіеўскага (Мазыр, Брагін) і Чарнігаўскага (Слуцк, Клецк, Рэчыца, Рагачоў, Гомель) княстваў. Паколькі гэтыя землі да ўключэння ў склад Вялікага Княства Літоўскага падпарадкоўваліся Ардзе, на іх тэрыторыю пашырылася *ардынскае ярмо*, якое праяўлялася ў неабходнасці атрымання ярлыкоў на княжанне і выплаты даніны.

Некаторы час у падпарадкаваным становішчы знаходзіліся Смаленская (з беларускімі гарадамі Віцебск, Орша, Копысь, Мсціслаў, Крычаў, Прапойск) і Турава-Пінская землі. Аднак большая частка сучаснай тэрыторыі Беларусі — Полацкая зямля, княствы

Якая з версій, на ваш погляд, заслугоўвае найбольшага даверу? Раствлумачце свой выбар.

Наступствы мангольскага нашэсця

Ярмо — сістэма залежнасці ад Арды

Панямоння (Гарадзенскае, Новагародскае, Слонімскае, Ваўкавыскае — так званая Чорная Русь) — не трапіла ў залежнасць ад Арды. Звязана гэта было з тым, што пералічаныя землі апынуліся ў сферы ўплыву новай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага і Рускага. Больш за тое, імклівае пашырэнне тэрыторыі ВКЛ за кошт былых зямель Старажытнай Русі тлумачыцца імкненнем пазбавіцца ад цяжкага абавязку выплачваць даніну і знайсці дастаткова моцнага абаронцу ад ардынскіх набегаў.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

У народнай памяці захавалася легенда аб жорсткай барацьбе нашых продкаў супраць татарскіх заваёўнікаў у 1249 г. каля Крутагор'я. «Коні ступаюць няпэўна, твары ваяроў заляпаны гразцю, ратнікі паныла сунуцца да Крутагор'я насустрач няпрошаным гасцям — войску хана Койдана... і змяшалася славянская і татарская кроў у вадзе ціхай рачулки, і пакрылася зямля чалавечымі целамі, і хмара з чорнай стала злавесна чырвонай...» — так апісаная вялікая сеча каля Крутагор'я. У гэтай крывавай бітве татары былі ўшчэнт разбітыя. Загінуў і Батыеў улюбёнец Койдан-хан...

...замак. Н. Орда. 1876 г.

1. Даведайцеся, ці знайшлі гэтыя падзеі падцверджэнне археолагаў.
2. Згодна з легендай, населены пункт пасля бітвы быў перайменаваны. Якую назву ён атрымаў? Якія існуюць тлумачэнні паходжання дадзенай назвы?
3. Прывядзіце сучасную назву гэтага горада. Калі і ў гонар каго ён быў перайменаваны? Чаму?

4. Нямецкая экспансія ва Усходняй Прыбалтыцы. Барацьба з крыжакамі. У канцы XII — пачатку XIII ст. «націск на Усход» узмацнілі нямецкія рыцары-крыжакі. У імкненні «зварнуць ва ўлонне хрысціянства» язычніцкія плямёны Усходняй Прыбалтыкі былі пабудаваны нямецкія крэпасці Ікскуль і Гольм, у вусці Дзвіны заснаваны г. Рыга (1201 г.) і ўтвораны рыцарскі *Ордэн мечаносцаў* (1202 г.).

Ад Ранняяга сярэднявечча залежныя ад Полацка княствы Герцыке і Кукенойс кантралявалі гандаль у нізавінах Дзвіны і спаганялі даніну з прыбалтыйскіх плямёнаў ліваў і латгалаў. Усходнія славяне не ўмешваліся ва ўнутранае жыццё балцкіх плямёнаў. Няма ніводнага прыкладу прымусовага распаўсюджвання хрысціянства візантыйскага ўзору.

Замацаванне немцаў у нізоўях Дзвіны пагражала інтарэсам Полацка. Полацкі князь Уладзімір, дружыны князёў Усевалада Герцыцкага і Вячкі (Вячаслава) Кукенойскага ладзілі не вельмі ўдалыя паходы на крэпасць Гольм, гарады Ікскуль і Рыгу ў 1203 і 1206 гг.

Экспансія нямецкіх рыцараў у Ніжнім Падзвінні ўзмацнялася. У 1208 г. крыжакі авалодалі Кукенойскім княствам, князь Вячка спаліў свой горад і сышоў на Русь. Таленавіты палкаводзец і адважны ваяр, ён у 1223 г. быў пастаўлены ноўгарадскім князем Яраславам Усеваладавічам на княжанне ў Юр'еў (Дэрт, Тарту).

У 1209 г. немцы спалілі Герцыке, а князь Усевалад вымушаны быў прызнаць васальную залежнасць ад рыжскага біскупа. Уплыў Полацка ў Ніжнім Падзвінні быў страчаны. У 1216 г. да князя Уладзіміра зварнуліся эсты з просьбай выступіць паходам на Рыгу, абяцаючы ўзняць паўстанне супраць немцаў і блакіраваць рыжскую гавань. Князь сабраў вялікае кааліцыйнае войска, у якое ўваходзілі дружыны Полацка, Менска, Смаленска, Віцебска і Друцка, але раптоўна памёр, і вялікі вызвольны паход, які меў вызваліць

З'яўленне крыжакоў
ва Усходняй
Прыбалтыцы

Супрацьстаянне
нямецкім рыцарам

Ніжняе Падзвінне ад нямецкага ўплыву, так і не адбыўся.

Пагроза з боку крыжакоў была адным з фактараў, якія спрыялі аб'яднанню літоўскіх плямёнаў пад уладаю князя Міндоўга.

Заваёвы рыцараў-крыжакоў ва Усходняй Прыбалтыцы ў першай палове XIII ст.

Барацьба супраць шведскіх рыцараў

Між тым у прыбалтыйскія падзеі ўмяшаліся шведы. У 1240 г. іх атрад высадзіўся ў вусці Нявы. Дзевятнаццацігадоваму ноўгарадскаму князю Аляксандру Яраславічу ўдалося разграміць шведаў намаганнямі ўсяго толькі адной дружыны з нешматлікімі ратнікамі-наўгародцамі. За гэтую бліскучую перамогу ён быў пазней празваны Неўскім. Сярод «мужоў храбрых», што

§ 16. Барацьба супраць знешніх заваёўнікаў

адзначыліся ў гэтай бітве, быў і прадстаўнік Полацкай зямлі — Якаў Палачанін.

5 красавіка 1242 г. Аляксандр Неўскі разграміў крыжакоў на лёдзе Чудскога возера. Лядовае пабоішча прыпыніла рух крыжакоў на ўсход.

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

Полацкае княства першае з беларускіх зямель сутыкнулася з агрэсіяй крыжакоў. На старонках летапісаў сустракаюцца імёны слаўных ваяроў, што змагаліся супраць ворагаў.

1. Паводле прапанаванага апісання вызначце імёны гістарычных асоб.

Князь...

Скульптар З. Азгур.
«Вялікі кароль Вальдэмар» — так назваў яго ордэнскі храніст Генрых Латвійскі

Князь... і старэйшына Меэліс, што аддалі свае жыцці падчас абароны Тарту ў 1224 годзе. Эстонія.
Скульптар О. Мянi

Мініяцюра з Асабовага летапіснага зводу. Лоўчы ў свіце Аляксандра Яраславіча, адзін з шасці найсмялейшых ваяроў яго дружыны. «...наеха на полк и мужествовав крепко, и похвали его князь»

2. Прааналізуйце ўнёсак адной з прадстаўленых асоб у барацьбу з крыжакамі, выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі.

Землі, заселеныя ўсходнімі славянамі, увесь час зазнавалі напады ворагаў з розных напрамкаў. Так знешнепалітычны ціск стаў надзвычай важным фактарам, які аказваў непасрэднае ўздзеянне на развіццё дзяржаўнасці ва Усходняй Еўропе ў цэлым і на тэрыторыі Беларусі ў прыватнасці.

калі ў свеце...

1202–1204 гг. —
Чацвёрты крыжовы паход

на тэрыторыі Беларусі...

1203 г. — пачатак супрацьстаяння
Полацкага княства з крыжакамі

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Што прываблівала качэўнікаў на землях Старажытнай Русі? Ахарактарызуйце асноўныя этапы барацьбы з качэўнікамі Паўночнага Прычарнамор'я.
2. Чаму тураўскія і полацкія князі бралі актыўны ўдзел у сумесных з рускімі дружинамі паходах супраць полаўцаў?
3. Назавіце асноўныя наступствы мангольскага нашэсця на беларускія землі.
4. Як складваліся ўзаемаадносіны Полацкага княства з крыжакамі ў канцы XII — пачатку XIII ст.?
5. Ацаніце знешнепалітычнае становішча беларускіх зямель у першай палове XIII ст. Як яно паўплывала на развіццё дзяржаўнасці ў далейшым?

